

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

MƏMMƏDHÜSEYN HÜSEYNOV

PAZIRIK XALISI

RƏMZLƏR DÜNYASI

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2016

Məmmədhüseyn Hüseynov. Pazırk xalısı – rəmlər dünyası
Bakı, "Şərq-Qərb", 2016, 368 səh.

ISBN 978-9952-453-39-3

Elmi redaktor:

Teymur Əmiraslan oğlu Bünyadov
akademik

Rəyçilər:

Röya Seyfəddin qızı Tağıyeva
sənətşünaslıq doktoru, professor

Ziyadxan Alxan oğlu Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Ədhəm Süleyman oğlu Yusubov

Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı, professor

Tamilla Şahbaba qızı Məmmədova

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor

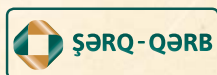
Aydın Məmmədağa oğlu Rəcəbov

Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı

Kitabın ərsəyə gəlməsində əməyini əsirgəməyən

Lalə Məmmədhüseyn qızı Hüseynovaya təşəkkürümü bildirirəm.

Kitabda Dağlıq Altayın Pazırk vadisindəki kurqanlardan birində aşkarlanmış dünyanın ən qədim xalısı hesab edilən Pazırk xalısı ilə bağlı aparılmış tədqiqatdan bəhs olunur. Müəllif dörd hissədən ibarət olan bu kitabda Pazırk xalısının tarixiliyi, kompozisiya quruluşu, bədii cəhətləri və rəmləşmiş mahiyyəti ilə bağlı məsələləri araşdırmışdır. Son səhifələrdə türk, rus və ingilis dillərində də xülasə verilmişdir.

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az
info@eastwest.az

© "Şərq-Qərb", 2016
© Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2016
© Məmmədhüseyn Allahqulu oğlu Hüseynov, 2016

Ön söz

Dünyanın ən qədim inciləri sırasında xalça sənəti özünəməxsus yer tutur. Onların araşdırılıb tədqiq olunması və öyrənilməsi hər zaman aktualdır. Müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmış qədim xalçalarla çox nadir hallarda rastlaşmaq mümkündür. Dünyanın bir sıra məşhur muzeylərində və bəzi nüfuzlu kolleksionerlərin eksponatları sırasında ən qədim xalçaların bir neçə nüsxəsinin müasir dövrümüzə qədər qaldığını qeyd etmək olar. Bu da xalçanın və ya xalça məmulatlarının, bir material olaraq, təbiətinə xas xüsusiyyətlərlə sıx bağlıdır. Ümumilikdə toxuculuq məmulatlarının azömrürlüyü onların insan həyatında təyinatlı və işlək olması, eyni zamanda təbiətin incə ünsürlərindən əmələ gəlməsi ilə izah oluna bilər. Bunun nəticəsində də ən qədim xalça nümunələri hissə-hissə, yaxud bütöv olub, qüsurlu halda müxtəlif tarixi guşələrdən, sərdabə və kurqanlardan tapılaraq aşkarlanır. Qədim xalçaların ən yaxşı qalmış çeşidləri isə qorunaraq əsrlərdən-əslərə, nəsildən-nəslə ötürülən nümunələrdir ki, onlar da sonrakı dövrlərdə müxtəlif vasitələrlə, işğal, hədiyyə, müəyyən tarixi-coğrafi şəraitin yaratdığı vəziyyət və digər hadisələrlə bağlı olaraq məkanını dəyişib, dünyanı dolaşaraq muzey sərvətlərinə çevrilirlər. Hər bir xalça toxunduqdan sonra üzərindəki kodlu və ya adi bəzək naxışları ilə birlikdə tarix yaşadır. Belə xalçalardan biri də özündə tarix yaşadan, insanlıq aləmini heyratə salan, təqribən 2500 yaşlı "Pazırık" adlı xalıdır ki, təqdim olunan kitabın məzmununu məhz o təşkil edir. Bu sənət incisi aşkarlandığı zamandan bəri hər bir xalçaçı-rəssamı düşündürən və onda bu xalını araşdırma meyillərini gücləndirən qədim xalılar arasında xüsusi yer tutur. Taleyinə əsrlərlə buz içində qaranlıq kurqanda qalmaq yazılan bu xalı sanki ötən müddətdə təbiətin qoruyucu ünsürləri tərəfindən himayə olunmuş, yaşamış və arxeoloji qazıntılar zamanı işıq üzünə çıxmışdır. Həmin vaxtdan da maraqlar, elmi araşdırmalar, düşüncələr, eyni zamanda müxtəlif mülhizələr mənbəyi kimi, elm aləminin tükənməz xəzinəsinə çevrilmişdir. Ən qədim xalı olaraq, nə özündən əvvəl, nə də özündən sonrakı dövrlərdə bu cür kompozisiya nizamında toxunan xalı hələlik məlum deyil. Məhz bu baxımdan təbiət sanki Pazırık xalısını sonrakı dövrlərdə yaranacaq xalı-xalçaların quruluş və rəmzlər toplusu kimi saxlamış, xalça sənəti yaradıcılığının sirli dilini növbəti nəsillərə miras qoymuşdur.

Pazırık xalısı daşdığı addan başqa, müxtəlif adlarla da adlandırılmışdır. Onun quruluşunda, daşdığı mənalıların mahiyyət və məzmununda qədim midiyalıların təfəkkür tərz, Xorasan ərazisində yaşamış madlar və patların mədəniyyəti, şumerlərin kosmoqonik baxışları, iskitlərin müdrikliyi, hunların əzəməti və ümumilikdə türk dünyasının ulu ənənələri mükəmməl şəkildə kodlanmış və rəmzlər halına çevrilmişdir. Pazırık xalısı haqqında müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur və hər bir tədqiqatçı öz araşdırmasında müxtəlif yanaşmalarla fərqli fikirlər irəli sürür. Bu da Pazırık xalısının mənşəyi, mənsubiyyəti barədə mükəmməl və yekun rəy söyləməyə imkan verməsə də, hər zaman xalçaşünaslığın dərin, həm də sirli elm xəzinəsi kimi kodlanmış kitabəsinə çevrilərək, xalçaçı-rəssamların, sənətşünasların və tarixçilərin maraq dairəsində qalır.

Əminliklə demək olar ki, peşəkar xalçaçı-rəssamın hər hansı bir xalça haqqında apardığı araşdırma ona həm də bir professional kimi yaxın olduğundan daha maraqlı və tutarlı fikirlər söyləməsinə imkan verir. Hər tərəfli tədqiqatın nəticəsi olaraq, görkəmli xalçaçı-rəssam Məmməd Hüseyin Hüseyinovun "Pazırık xalısı – rəmzlər dünyası" adlı fundamental monoqrafiyası, Türk mədəniyyətində xalçaçılıq sənətinin kökləri və buradakı rəmzləri – naxışları araşdıran sanballı tədqiqat işidir. Tədqiqatın əsas məqsədi həm də Pazırık xalısındakı rəmzlərin təsviri şəkildə göstərilməsi ilə izah olunmasıdır. Tədqiqat eyni zamanda Türk mədəniyyətinin bir hissəsi olan xalça sənətinin sirlərlə dolu naxış yaddaşı, onun tarixi, inanc və faktlara əsaslanaraq göstərilən misalların dolğunluğu baxımından maraqlıdır. Heç şübhəsiz, "Pazırık xalısı – rəmzlər dünyası" adı ilə təqdim olunan əsər mütəxəssislərin və geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaqdır.

Teymur Bünyadov, akademik

Giriş

Pazırık ("dəfn yeri", "məzarlıq" və ya "basırıq" olan yer") xalısı son 50-60 ildə müxtəlif, yaxud bir-birini təkzib edən və mübahisələr yaradan fikirlərin yaddaşlarda formalaşması ilə xalçaşünaslıqda özünəməxsus yer tutur. Bu xalının araşdırılması məlum olduğu ilk gündən aktualdır və bunun bir çox səbəbləri vardır. İlk səbəb Pazırık xalısının təqribən 2500 il ərzində hansı təbii və coğrafi mühitdə necə qorunub qalması ilə yanaşı, həm də onun tarixi-bədii köklərinin genezisidir. Digər səbəblər sırasında Pazırık xalısının mənşə və mənsubiyyətini təyin edən quruluşu, həmin quruluşa müvafiq elementlərin semantikasi dayanır.

Qeyd olunan səbəblərin bir qismi keçən dövr ərzində müəyyən qədər öyrənilsə də, onun axtarış şərtlərinin mahiyyəti aydın şəkildə tədqiqatlarda öz əksini tapmamışdır. Burada axtarış şərtlərini tanımaq və həmin şərtlərin tələbinə cavab verən nəticəni göstərmək əsas məsələ hesab olunur. Bu istiqamətdə də tarixi xalçaların kompozisiyasını təşkil edən motiv və elementlərin öyrənilməsi üçün daha yeni metodlardan istifadə etmək təcrübəsi yaranmalıdır. Çünki indiyə qədər məlum olan axtarış metodları xalçaşünaslıqda müəyyən qədər rol oynasa da, daha dərin tədqiqat qatlarına işıq sala bilmir. Və əksər qədim xalçaların semantikasının təyinatı aşkarlanmamış onların tamamilə məişətə bağlanması ilə nəticələnir. Bu üzdən də keçmiş əcdadların xalça ornamentləri vasitəsilə ismarıqları, naxış rəmzlərinin mənaları tam şəkildə açılmır və gizli qatlarda qalmaqda davam edir. Məhz belə səbəblərə görə Pazırık xalısının tədqiqatında daha səmərəli və yeni axtarış obrazının seçilməsi ilə araşdırmalar aparılmışdır. Burada yeni axtarış obrazı xalçaların kompozisiyasını təşkil edən elementlərin hər birinin həm bütöv, həm də ayrı-ayrı (hissələrə bölmə) detallarının daşdığı rəmzi mənalarının müxtəlif axtarış növləri vasitəsilə araşdırılmasından ibarətdir. Axtarış növləri isə axtarış şərtlərindən asılı olaraq, yeddi istiqamətə ayrılır:

1-ci. Bənzətmə üzrə axtarış – belə vəziyyətdə xüsusiyyətləri axtarış şərtinə (hansı ki, hər dəfə xalçaların naxış və motivləri bu şərt üzrə izah olunur) ən çox bənzəri olan yaddaş elementləri seçilir.

2-ci. Uyğungəlmə üzrə axtarış – bu halda seçilib götürülən məlumat (naxış, motiv, quruluş və s.) axtarış şərtinə uyğun olmalıdır.

3-cü. Tarix üzrə axtarış – burada tarixin müəyyən dövrlərinə düşən (damğa, naxış, işarə, emblem, sancaq, orden, ənənəvi el məsəli və s.) bütün yaddaş elementləri seçilib götürülür.

4-cü. Teoloji şərt üzrə axtarış – burada araşdırma şərti elementlərin inanclara və göy cisimlərinə aid olması ilə seçilir.

5-ci. Hesabi şərt üzrə axtarış – bu zaman elementlərin axtarış xüsusiyyətləri həm riyazi, həm də həndəsi (nöqtə, parça, üçbucaq, kvadrat və müxtəlif həndəsi formalar) ifadə formasında verilir.

6-cı. Semantik¹ şərt üzrə axtarış – belədə araşdırma şərti semantik (kodlaşdırıla bilən, tərcümə oluna bilən məlumat və ya məna) məna daşıyır.

7-ci. Estetik² şərt üzrə axtarış – bu halda araşdırma şərti estetik (hiss olunan, duyulan və adi mənada kodlaşdırıla bilinməyən məlumat) və məişət xarakterli məna daşıyır.

Qeyd olunan axtarış və ya xalçanı araşdırma növlərinin bir neçəsi ilə aparılan axtarış ağacşəkilli axtarış metodu sayılır. Bu metoddan Pazırık xalısı elementlərinin sistemli şəkildə araşdırılmasında əsas tədqiqat vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Burada yalnız bir neçə axtarış şərti ilə xalının quruluşunu, elementlərinin stilizə mənbəyini və həmin elementlərin həm yaranma, həm də qorunma mühiti ilə

¹ Semantik – (semantik məlumat) hər bir quruluşun daşdığı kodlaşdırıla bilən, tərcümə oluna bilən məlumat

² Estetik – incəsənətdə ideya məzmununa fikir verməyib, zahiri formalara, gözəlliyə həddindən artıq önəm verən cərəyan

qarşılıqlı əlaqəsindən törənən məna və mahiyyəti aşkar etmək mümkün olmuşdur. Pazırık xalısı kimi bir kurqan əmanətinin əsrləri geridə qoyan yaşı və motivləri buna əsas verir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xalı toxuculuq əşyası olduğuna görə tarixin miras qoyduğu kurqan mədəniyyətinə aid çox nadir sənət incidir. Kurqan mədəniyyəti isə qədim türk tarixinin zaman-zaman qoruduğu yeraltı arxivi və ötürücü miras məkanıdır.

"Kurqan" sözünün mənasına gəldikdə, "kırıqan", yəni "qoruqan" deməkdir. Buranın təkcə ölülərin deyil, həm də onlara məxsus mədəniyyətlərin qorunduğu yer olaraq düşünülməsi daha məntiqlidir. "Kurqan" kəlməsi məna baxımından iki fərqli yaşamın qorunmasını ehtiva etməsi ilə önəmli sayılmışdır. Burada yenə qorunma üsürü kurqanların inşa edilməsinin əsas səbəbini təşkil etmişdir. Kurqanların iç quruluşunun hazırlanması qədim türklərin yaşadıkları çadırların daxili quruluşunun açıq şəkildə yer altına inikası deməkdir. Onların böyüklüyü isə dəfn edilənin rütbə sahibi və ya adlı-sanlı olması, həm də kurqana qoyulan qiymətli sərvətlərin çoxluğundan asılıdır. Və belə təmtəraqlı dəfndən sonra yaşana biləcək qəbir və ya məzar yağmalanmalarının qarşısının alınması üçün məzar dərinliyi və kurqan yüksəkliyi olduqca önəmli sayılmışdır. Lakin bu cür kurqan quruculuğu tədbirləri yenə də onların yağmalanmasının qarşısını ala bilməmişdir. Bu da, əsasən, kurqan sahiblərinin hakimiyyətlərini itirdikdən sonra həmin kurqanlarda nələrin olduğunu bilən digər insanlar tərəfindən başlanmış və sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. (73,s.10, 11) Yağmalanmaların nəticəsində isə ulu türk əcdadlarının dünya mədəniyyətinə miras qoyduğu arxeoloji və sənət xəzinələrinin çox hissəsi talan edildi və bu səbəbdən də müxtəlif yönümlü elmi və mədəni tədqiqatların aparılması çətinləşdi. Bu sırada Pazırık bölgəsinə məxsus kurqanlarla bərabər, Bozqır (Bozqır deyilən sahə çöl olmayıb, illik yağış miqdarı 550 mm-dən az olmayan ovalıq sahədir (79,s.22) mədəniyyəti içində yer alan digər kurqanları da vurğulamaq olar.

Kurqanların yayılma coğrafiyasına diqqət etdikdə görəcəyik ki, Avrasiyanın 40-cı və 50-ci paralelləri arasında, Dunay çayından Çin səddinə qədər – 7000 kilometrə qədər məsafədə geniş bir ərazi göz önündə canlanır. (73,s.14) Və belə bir əzəmətli coğrafiyada Pazırık kurqanının yer aldığı Cənubi Sibirin Eneolit və Tunc dövrlərini əsas etibarilə 3 əsas arxeoloji mədəniyyət təyin edir. Həmin mədəniyyətin ən böyük xüsusiyyəti Altay mərkəzli bir genişləmə və təsir dairəsi yaratmasıdır. Bunların ilki e.ə. 3000-2000-ci illərə aid edilən Afanasiyev adı verilən mədəniyyətdir. Bu mədəniyyətin ana mərkəzi Yenisey-Minusa və Altaydır. Bəzi mədəni işçiliyin və heyvandarlığın inkişaf etdiyi bu mədəniyyətin təsir dairəsi Qara dənizdən Çinə qədər yayılmışdır. "Afanasiyev insanı" türk antropologiyasının ilk təmsili olaraq göstərilir. Afanasiyevi Okuneva mədəniyyəti (e.ə. 2000-1700/1500) davam etdirmişdir. Burada monqolaoxşar insan diqqəti çəkməkdədir. Bu, türklərin artıq həmin dövrdə monqoloid irqinin nümayəndələrinə təsir etdiyini və onları öz tərkibinə aldığını ortaya qoymaqdadır. Okuneva mədəniyyətində daha çox Sibirin meşə zolağının həyat təsirləri özünü büruzə verir. Ancaq e.ə. 1500-cü ildə bu coğrafiya yenidən "Afanasiyev insanı"nın davamı kimi ortaya çıxan Andronova mədəniyyətinin (e.ə. 1700-1300/1200) təsiri altına girmişdir. Bu mədəniyyətin təsir dairəsi çox genişdir; qərbdə Yayıkdan (Ural)şərqdə Balxaş gölünə, şimalda isə İrtiş və Ob çaylarının yuxarı hissəsinə qədər uzanmaqdadır. Bu mədəniyyətin insanları at, inək, qoyun başda olmaqla, heyvandarlıqla məşğul olmuş və Tunc işçiliyini inkişaf etdirmişdir. Andronova mədəniyyətinin təsiri Şimali Qara dəniz və Şərqi Xəzər bölgəsində də hiss edilir. Bu mədəniyyətin ən böyük xüsusiyyəti "Andronova insanı"nın İskit /İşquz-Saka xalqlarının ulu babaları olmasıdır. (79,s.53)

E.ə. 1300-cü ildə Yeniseyin yuxarı hissəsində formalaşmağa başlayan Karasuq mədəniyyəti (e.ə.1300/1200-800/700) daha çox "qonar-köçər", yəni mövsümə görə yer dəyişdirən, heyvandarlıqla məşğul xalqların mədəniyyətini əks etdirir. Bu mədəniyyətin yayıldığı dövr Hun xalqlarının gücləndiyi dövrlə üst-üstə düşməkdədir. Hər halda, bunun təsiri ilə Cənubi Sibir (Altayətrafi) və Mərkəzi Yeniseydə monqolaoxşar insan şəkli geniş bir sahəyə yayılmışdır. (79,s.53)

Qarasuq mədəniyyətini Taqar mədəniyyəti (e.ə. 800/700-100) əvəzləmişdir. Bu mədəniyyətin ən böyük xüsusiyyəti İskit/İşquz-Saka atlı köçəri xalqlarla əlaqəsidir. Bu mədəniyyətin bir parçası olaraq ortaya çıxarılan məşhur (haqqında bəhs etdiyimiz) Pazırık kurqanları (e.ə. III əsrdən etibarən) Hun tarixinin maddi-mədəni tərəflərinin ortaya çıxarılmasında da qiymətli bir abidədir. (79,s.53)

Ümumiyyətlə, kurqanların, o cümlədən məlum Pazırık kurqanının arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi və tarixi-mədəni araşdırmaların aparılması ayrıca bir bəhsin mövzusudur. Bu bölgələrdə məlum olan ilk qazıntılar təqribən 300 il bundan öncə başlanmışdır.

V.V.Radlovun verdiyi bilgilərin işığında Altay ərazisində ilk araşdırmalar 1722-ci ildə vüsət alsa da, bu araşdırmalar daha çox müşahidə xarakterli olmuşdur. V.V.Radlov 1859-1893-cü illər arasında Türkünstan və Sibir ərazisində 12 il müddətində Berel və Katanda kurqanlarında qazıntı işləri aparmaqla ilk məlumatlı tədqiqat addımları atmışdır. Altay bölgəsində isə ilk olaraq 1924-cü ildə antropoloji və etnoqrafiya tədqiqatları məqsədilə S.İ.Rudenkonun başçılığı altında məzar kurqanlarından biri qazıldı. 1929-cu ildə isə Pazırıkda ilk nəticə verəcək tədqiqatlar Rusiya Dövlət Etnoqrafiya Muzeyi tərəfindən aparılmışdır. Bölgədə önəmli tapıntılar elə həmin il Qryaznov və Rudenko tərəfindən aşkar edilmiş, 1947-1949-cu illərdə isə dörd böyük kurqanın açılması ilə müxtəlif tapıntılar üzə çıxarılmışdır. (73,s.20, 21). Bu tapıntılar sırasında ən çox yer alan çürümüş və parçalanmış vəziyyətdə keçə örtüklər, dolama və keçirmə üsulu ilə toxunmuş cürbəcür toxuculuq əşyaları, az da olsa, sağlam qalmış xalı hissələri önəmli yer alır. Keçə örtüklərin ən çox kurqan otağının bəzənməsində istifadə olunması zənn edilir. Onlardan Bozqır çadırlarında olduğu kimi, məzar otaqlarında da divarların qapanması və tavan döşəmələrinin örtülməsində istifadə edildiyi şübhəsizdir. (73,s.58)

Hazırda tədqiqatı aparılan və Pazırık kurqanının adı ilə bağlı olan Pazırık xalısı isə təbiətin möcüzəsi sayəsində uzun zaman, yəni təqribən 2500 il ərzində donmuş halda qaldığından qazıntılar aparılan vaxta qədər, qüsurlu da olsa, öz bütövlüyünü saxlamışdır. Aparılan kimyəvi və radiokarbon analizlərin nəticəsində sübut edildi ki, bu xalı eramızdan əvvəl V-IV əsrlərə aiddir. Və bəzi alimlərin haqlı olaraq söylədikləri kimi, bu tapıntı İskit (İşquz) rituallarında istifadə edilən əşyaların sırasında yer alır, həm də Bozqır mədəniyyətinin geniş bir coğrafi əraziyə yayılmasını sübut edir.

Hal-hazırda 183 sm x 200 sm ölçüdə olan Pazırık xalısı Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitaj muzeyində Altay incəsənətinə aid olan sərgi salonlarından birində 1687/94 sayılı kolleksiya (53,s.4) kimi qorunmaqdadır.

Pazırık xalısı aşkarlandığı vaxtdan bəri Sovet dövrü alimlərinin diqqət və araşdırmaları prizmasından tədqiq olunmağa başlasa da, xalçaşünaslıq elminin irəli sürdüyü müəyyən mülahizələr və fikirlər daha önəmli nəticələr əldə etdi. Bu istiqamətdə türkoloqların araşdırmalarında da Pazırık xalısının etnomənşəyinin mücərrəd çərçivələrdən çıxarılmasında mühüm rol oynaması şübhəsizdir.

Amma bir çox tədqiqatlar Pazırık xalısının mənşəyini və mənsubiyyətini təyin etmək üçün aparılsa da, indiyə qədər konkret nəticə əldə edilməmişdir. Burada alimlərin bəzisi Pazırık xalısının əriş uzadılması, arğac keçirmə və ilmə vurma üsulu ilə birlikdə, həm də iplərin boyanma xüsusiyyətlərini təhlil edərək, onun Xorasan, Muğan və Türkmənistan xalça məktəblərinə xarakterik olması fikirlərini irəli sürmüşlər. Hətta bu xalı barəsində daha fərqli fikirlərin söylənilməsi onun indiki Azərbaycan ərazisindən Dağlıq Altaya qədər uzanan geniş bir arealı əhatə etməsindən bəhs edən mülahizələrin ortaya çıxması ilə davam etdi. Nəhayət, bir məkanda toxunan xalı fikirlərdə bütün Avrasiyanın mərkəzi ərazilərini dolaşaraq mənşə və mənsubiyyət baxımından səyyar toxuculuq nümunəsinə çevrildi.

Göstərilən bu cür faktlar Pazırık xalısının öyrənilmə səviyyəsini açıqlamamış kimi, həm qarışıq, həm də oxşar fikirlərlə yorumlanaraq müxtəlifləşdirilmişdir. Belə halda müxtəlifləşmənin səbəbindən Pazırık xalısı konkret olaraq hansı bölgədə toxunması və hansı xalqa mənsub olması sualını zaman-zaman saxlamaqda davam edir. Lakin üst-üstə düşən maraqlı faktlardan biri də budur ki, axtarışları davam etdirən müxtəlif ölkələrdə yaşayan bəzi tədqiqatçı alimlər bir-birindən xəbərsiz olaraq Pazırık xalısının kompozisiyasında təzahür edən "Vəhşi heyvan" üslubunu əsas götürərək, bu xalının İskit (Skif) dövrünə aid olduğunu bildirmişlər.

Hətta Pazırık xalisinin ilmələrinə toxunan Azərbaycanın dünya şöhrətli xalçaşünas alimi Lətif Kərimov bu xalının toxunma məkanı barəsində müəyyən rəy vermiş və onun e.ə. VI-V əsrlərə aid və Oorta Asiya (Türkmənistan, Xorasan) ərazisinin türk boylarından birinə mənsub olduğunu bildirmişdir. (22,s.10)

Professor S.İ.Rudenko özünün Altaydakı kəşfindən sonra yazdığı «Древнейшие в мире художественные ковры и ткани» (1968) kitabında Pazırık xalisinin birmənalı olaraq Əhəməni imperiyasının ərazisindəki Midiya toxuculuq mədəniyyətinə aid olduğunu qeyd etmişdir. Adı çəkilən kitab alimin toxunduğu məsələlər üzrə Dağlıq Altay ərazisində aşkarlanmış tarixi və bədii əhəmiyyətli mədəniyyət abidələrindən və müxtəlif toxuculuq nümunələrinin şərhindən ibarət istinad vəsaiti kimi əvəzolunmaz sayıla bilər. Lakin Pazırık xalisinin tədqiqatçıları üçün burada fundamental və qısa qeydlərdən başqa, çox az məlumat vardır. Avropa və digər ölkələrin tədqiqatçılarının araşdırmalarında isə Pazırık xalisinin kompozisiya həllindən və motivlərin semantik xüsusiyyətlərindən, onların necə və hansı mədəniyyət mühitində kodlaşması metodlarından bəhs olunmur. Halbuki xalının sirlərlə dolu informativliyi bu amillərdən asılıdır.

Beləliklə, ən qədim xalı haqqında bu qənaətə gələ bilərik ki, indiyə qədər aparılan araşdırmalar nəticəsində onun öyrənilmə problemi hələ tam həll olunmamış, həm də sistemli olaraq müəyyən tədqiqat səviyyəsini əhatə etməmişdir. Bu baxımdan ilkin dövr toxuculuq və xalça sənəti mədəniyyətinin bütün incəliklərinə müraciət etmək şərtilə bu vaxta qədər aparılan hər bir araşdırma və tədqiqatdan bəhrələnib, Pazırık xalisinin yeni müstəvidə təhlili, sistemli şəkildə xalça sənəti dilində öyrənilməsi maraq dairəsində qalır. Bununla bağlı müxtəlif araşdırma metodlarından müqayisəli istifadə ilə yanaşı, Pazırık xalısı motivlərində rəmzlərin aşkarlanması və tarixi varislik probleminin həlli, həm də bədii quruluş xüsusiyyətlərinin xalça sənəti ənənələrində hansı şəkildə davamının tədqiqi əsas məsələ kimi araşdırmanın məqsədini təşkil edir. Burada Pazırık xalisindəki motivlərin semantik təhlilinin əsası onun quruluşunun sistemli şəkildə öyrənilməsi və xalçaşünaslıq elminin sütunlarından ən başlıcası olan ornament sənətidir ki, kitabda da ən çox bu istiqamətə üstünlük verilmişdir. Səbəb isə xalının kompozisiya quruluşunu təşkil edən motiv və ornamentlərin kodlaşmasında, sistemləşməsində sirli, həm də özünəməxsus cazibə mühitinin olmasıdır. Məhz bu baxımdan indiyə qədər aparılan tədqiqatların əsas hissəsini onun motiv və elementləri təşkil etmişdir. Amma tədqiqatda digər məsələlərə də toxunulmuşdur ki, bu da xalının tapıldığı məkanla, texnoloji xüsusiyyətlə və onun toxunduğu dövrün, yəni e.ə. V-IV əsrlər tarixinin qısa, eyni zamanda müqayisəli təhlili ilə bağlıdır. Bu da Pazırık xalisinin araşdırılmasında yeni metodun nəzərəcarpacaq səviyyədə görünməsinə heç də mane olmur, əksinə, kitabın oxunaqlı olmasına şərait yaradır.

Kitabda elmi yeniliyi təşkil edən xüsusiyyətlər sırasında xalının kompozisiya quruluşundakı "xalça qurmaq" üçün tətbiq edilən sxemlərin aşkar edilməsi, həm də kodlaşmış elementlərin bədii quruluşda yaratdığı semantik məfhumların aşkarlanmasıdır ki, bu da oxucuda maraq yaradacaq amillərdən hesab oluna bilər. Eyni zamanda araşdırılan motiv və elementlərin "yığılma və dağılma" prinsipi çəçivəsində çoxsaylı rəsmlərlə təsvir olunması ilə bərabər, yaddaşlarda iz buraxacağı şübhəsizdir. Bundan başqa, tədqiqat zamanı türkdilli xalqların xalça sənəti nümunələrindəki naxış və motivlərlə Pazırık xalısı elementlərinin arasındakı oxşar xüsusiyyətlərin incələnməsini müşahidə edəcək oxucular, itmiş xalı-xalça məktəblərinin gələcək araşdırmaları üçün maraqlı qaynaq əldə etmiş olacaqlar.

Beləliklə, bu kitab zəngin təsvir nümunələri ilə birlikdə "Pazırık xalısı – rəmzlər dünyası" adı altında dörd hissədən ibarət olmaqla, xalçasevər oxuculara, tələbə və gənc tədqiqatçılara, o cümlədən geniş oxucu təbəqəsinə təqdim olunur.

Kitabın 1-ci hissəsi "Pazırık xalisinin aşkarlandığı məkan, texniki və rəng xüsusiyyətləri" ilə bağlı aparılan tədqiqata aiddir. Burada xalının tapıldığı qədim Altay ərazisinin coğrafi şəraiti, məşhur kurqanları və onların yerləşməsi ilə bərabər, həm də təbiət tərəfindən qorunması barəsində söhbət açılır. Bu hissədə əvvəllər aparılmış tədqiqatlara istinad edilərək Pazırık xalisinin toxunmasında istifadə olunan iplər, rəng çalarları və ilmələr haqqında dolğun məlumatlarla yanaşı, həm də xovlu xalçalara məxsus ümumiləşmiş əsas texniki üsulların xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

2-ci hissə "Pazırık xalısı tarixin aynasında" adı altında aparılan tədqiqatla bağlıdır. Bu hissədə Pazırık xalısının toxunma tarixi, mənşəyi və etnik mənsubiyyətindən bəhs edilir. Əlbəttə, yaşı 2500 ili ötmüş dünyanın ən qədim xalısının, tarixin insanlıq aləminə dəyərli mirası olaraq, bu cür yanaşmalarla öyrənilməsi mübahisəli məsələlərin də meydana gəlməsinə zəmin yarada bilər. Lakin araşdırmalardan da görünür ki, Kür-Araz, Şumer və Altay mədəniyyətini bir-birinə calayan kökləri və oxşar cəhətləri xalının kompozisiya quruluşundakı xüsusiyyətlərlə yanaşı, digər əlamətləri ilə də sıx şəkildə bağlıdır. Bu da onu göstərir ki, Pazırık xalısı qədim Türk-Oğuz mədəniyyətinin sadə, ən kamil və misilsiz ornament nümunələri ilə kodlaşaraq birbaşa tarixin yaddaşından, bir pəncərə kimi, keçmişə doğru açılır. Və bu pəncərədən dünyanın bu başından vurub, o başından çıxan qədim İskit, Manna, Midiya, Hun və Altay türklərinin nəfəsi duyulur.

Düz deyiblər: "Tarix övlad kimidir; hər gün eyni görünə-görünə başqası olur". Lakin köksüz də tarix olmur. Məhz bu fikirləri əsas götürərək Pazırık xalısının hansı məkanda toxunması və hansı etnosla məxsus olduğu barədə qısa qeydlər, əslində, uzun araşdırmaların nəticəsi olaraq, ikinci hissədə verilmişdir. B.e.ə. VI, V, IV əsrləri əhatə edən, qısaca şəkildə verilmiş bəzi tarixi məlumatlar, türklərin qurduqları dövlətlərin ərazisində baş verən mədəni hadisələrin, mərasimlərin, onların geyim və məişətlərindəki köklü ünsürlərin xalça sənətində oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərinin göstərilməsi bu hissənin əsas qayəsidir.

3-cü hissədə Pazırık xalısının kompozisiya quruluşundan bəhs edilir. Əsas etibarilə xalçaçı rəsamların və xalçaşünasların diqqətini cəlb edəcək bu hissədə xalça kompozisiyası yaratmaq üçün layihə sxemlərinin göstərilməsi və eyni zamanda Pazırık xalısının kompozisiya quruluşunda həmin sxemlərin hansı məqsədlə seçilməsi önə çəkilmişdir.

Quruluş və simmetriya barəsində geniş məlumatlar, qurulacaq xalça kompozisiyalarının müasir sxemlərinin damalı kağızlardakı təsvirləri ilə yanaşı, həm də Türk dünyasında toxunan bəzi xalça nümunələrinin izahlı şəkildə göstərilməsi maraq doğuracaq səbəb kimi kitabda öz əksini tapmışdır.

Kitabın ən böyük hissəsi 4-cü hissədir. Burada Pazırık xalısının elementlərinin quruluşu və həmin elementlərin ifadə etdikləri rəmzi mənaların tədqiqindən bəhs olunmuşdur.

Geniş məzmununda yazılmış bu hissədə xalça kompozisiyalarının qurulmasında istifadə olunan "yığılma və dağılma" üsulundan istifadə olunaraq, hər bir elementin daşdığı rəmzi mənaların tədqiqi ilə yanaşı, həm də elementlərin mənşəyinin hansı xalqın xalça sənətinə daha yaxın olduğu izahlı şəkildə müxtəlif damalı kağızlarda, təsvirlərdə, ornament və xalça nümunələrində verilərək öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Pazırık atlılarının yəhərləri (xalçacıqları) üzərindəki elementlərin tədqiqində çox mühüm rol oynayan rəmzi xüsusiyyətlər və onların ayrı-ayrılıqda izahı bu hissədə xüsusi yer tutur.

Beləliklə, "Pazırık xalısı – rəmzlər dünyası" kitabı əcdadlarımızdan miras qalmış rəmzlər dünyasının "çeşməsindən" bir nümunədir.

Oxucular bu kitabda Pazırık xalısını öyrənməklə bərabər, həm də ümumilikdə xalça kompozisiyalarının quruluşu və elementlərin bəsisinin rəmzləri ilə tanış olacaqlar.

Müəllif kimi, onu da qeyd etmək istəyirəm ki, bu kitabda müəyyən mənbələrin nəzərdən qaçırılması, bəzi fərqlər, qoyulan məsələlərin həlli ilə bağlı mübahisə doğuracaq fikirlərin olması təbii və bu barədə obyektiv fikir söyləyəcək oxuculara bəri başdan öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Müəllif

I HİSSƏ

Pazırık xalısının
aşkarlandığı məkan, texniki
və rəng xüsusiyyətləri

Şəkil 1. Altay. Pazırık vadisi

Dünyanın ən qədim xalısının adı onun tapıldığı məkanın adı ilə bağlı "Pazırık" ("basırqı olan yer" mənasını verir) adlandırılmışdır. Pazırık vadisi Qərbi Sibirin cənubunda yerləşən Altay ərazisindədir (şəkil 1).

"Altay" sözü qədim türk-monqol dillərində "altan", yəni "qızıl" deməkdir. Asiyada isə Altay dağ sistemi kimi tanınır. (18,s.276)

Hal-hazırda Altayın bir hissəsi Rusiya, digər hissələri isə Çin və Monqolustan ərazilərində yerləşir. Ob, İrtiş, Yenisey və Mərkəzi Asiya çaylarının suayrıcını əmələ gətirən mürəkkəb dağ silsilələrindən ibarət olan Altay indiki Rusiya

ərazisində şimal-qərbdən (Qərbi Sibir düzənliyindən 81° ş. uz.) cənub-şərqə (Qobi düzənliyindən 106° ş. uz.) 2000 km-dən artıq məsafədə uzanır. Oroqrafiyasına¹ görə üç hissəyə (Cənubi, Şərqi və Mərkəzi) bölünən Altay Neogendən və Antropogenin əvvəllərindəki qalxmalar nəticəsində əmələ gəlmişdir. Buna da buzlaşmanın və relyefin eroziya nəticəsində parçalanmasının təsiri olmuşdur. (18,s.276, 277)

İqlimi kəskin kontinental olan Altayın qışı soyuq, yayı sərin, dağətəyi hissədəki çöllərin iqlimi quru, Mərkəzi Altayın yüksək dağlıq hissəsinin iqlimi isə sərt, (18,s.277)

Altay Atlantik okeanından gələn qərb küləklərinin kondensatoru rolunu oynayır. Yüksək dağlıq hissəsində ümumi sahəsi 800 kv.km-dən çox olan minə qədər buzlaq vardır. Çay şəbəkəsi Ob sisteminə (Katun, Biya, Çulışman, Buxtarma və s.) ibarətdir. Altayın suvarma və hidroenerji ehtiyatının əsasını da Ob sistemi təşkil edir. (18,s.277)

Relyef və iqlim xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq Altayda çöl, meşə və yüksək dağlıq torpaqla yanaşı, həm də zəngin bitki qurşaqları da mövcuddur. (18,s.277)

Yüksək dağlıq qurşaqlarda dağ keçisi, qar qaplanı, şimal maralı (xallı maral), qartal, qarabağır, sidr quşu; meşələrində isə ayı, vaşaq, qara qaplan, canavar və s. heyvanlar yaşayır. (18,s.277)

Dağətəyi sahələrdə və dağarası çökəkliklərdə əkinçilik, heyvandarlıq, ilxıçılıq, həmçinin iri maralçılıq təsərrüfatları çox qədim zamanlardan bəri Altayda mövcud olmuşdur. Sərt Sibir şəraitinə uyğunlaşmış möhkəm gövdəli yunluq-ətlik, sıx və zərif yunlu iri cins Altay qoyunları indinin özündə də məşhurdur. Xəzlik heyvan dərilərindən, boyanmamış zərif yundan, uzun lifli kətdən toxunan toxuculuq məmulatları, keçəçilik və dəmirçilik sənətlərinin əksər növləri Altay əhalisinin əsas məşğuliyyəti olmaqla bərabər, həm də mədəniyyətinin bir hissəsi kimi yaşamışdır. (18,s.278)

Faydalı qazıntıları, o cümlədən dəmir filizi, qızıl, əlvan və nadir metalları ilə şöhrət qazanmış Altay eyni zamanda tarixin sirlərini qoruyaraq yaşadan qədim arxeoloji sərvətlər və kurqanlar məskənidir. Bu əvəzsiz maddi sərvəti yaradan altaylılar "qızıl qoruyan qriflər" adlı qədim türk tayfaları olmuşlar.

Dağlıq Altayda məskunlaşan tayfalar yunanlara əfsanəvi "qızıl qoruyan qriflər", çinlilərə isə "yueçji" adı ilə məlum idi. Yueçilər başlıca olaraq Monqolustan Altayında yaşayırdılar və onların bir qədər cənubda Bey-Şanyudan Sayana qədər məskunlaşdıqları da qeyd olunur.

Onların dili – oryot dili, türk dillərinin şərq qolunun qırğız-qıpçaq qrupuna aid olan dildir. (18,s.277)

Möhtəşəm tarixə malik olan Altay Böyük köç nəticəsində Avrasiyaya yayılan qədim türklərin vətənidir.

¹ Oroqrafiya – fiziki coğrafiyanın Yer səthinin relyefini öyrənən şöbəsi

E.ə. I minilliyin ortasında altaylılar Avrasiya çöllərini, yarımsəhra və dağ ətəklərinin iri ərazilərini tutaraq, qərbdə Karpat, şərqdə isə Pamir, Tyan-Şan və Altaya qədər olan nəhəng ərazilərdə məskunlaşmışlar. Qədim yunanlara skiflər, farslara isə saklar kimi məlum olan qədim türklər tarixə düzən gətirən və mədəniyyət incilərinin zəngin saxlancları olan kurqanları ilə bəşəriyyətə insan zəkasının yetişə biləcəyi əvəzəlməz töhfələr vermişlər.

İlk dəfə Dağlıq Altayda arxeoloji qazıntı apararlardan biri olmuş rus alimi V.V.Radlov aşkar etdiyi kurqanlar və oradakı eksponatlar sayəsində qədim altaylıların zəngin tarixə malik olduqlarını sübuta yetirmişdir. Onun aşkar etdiyi buza dönmüş kurqanlardan üzə çıxarılan ağac, dəri, parça, xalı, geyim və digər əşyalar yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Sonradan tədqiqatları davam etdirmək üçün müxtəlif illərdə Rusiya muzeylərinin etnoqrafiya şöbələrinin təşəbbüsü ilə Altaya ekspedisiyalar göndərilmişdir və bu ekspedisiyaların nəticəsində Şərqi Ulaqan çayının ətrafında yerləşən qədim kurqanlar qrupu aşkar edilmişdir. Hal-hazırda Pazırık adı ilə tanınan kurqanlar (Qrinvichdən 50° 46' şim. e. d. və 88° 03' ş. uz. d) dəniz səviyyəsindən 1600 metr hündürlükdə, əbədi buzlaq həddindən isə cəmi 400 metr aşağıda olan ərazidə tapılıb (şəkil 2, 3).

Dəfn kameraları ilə birlikdə tapılan kurqanlardakı pələng, maral və digər heyvanların təsviri ilə bəzədilmiş sarkofaq, daxili divarlarda asılmış keçə xalçalar, döşəmədəki dəfn avadanlıqları, əsasən də ev əşyalarının yaxşı vəziyyətdə qalması sanki bir möcüzə idi.

At meylləri, qoşqu ləvazimatları, o dövrün nəqliyyat vasitələri qəbir süxurunun şimal tərəfinin 1/3 hissəsində, dəfn kamerasından kənarda yerləşdirilmiş halda tapılmışdı. Tapılan kurqan və eksponatların uzun əsrlərdən bəri təbiət tərəfindən bu cür qorunması isə iqlim və onu hazırlayanların bilgisi, eləcə də sənətkarlığı nəticəsində mümkün olmuşdur. Çünki Dağlıq Altayın iqlimi donuşluq prosesi üçün münasib olsa da, kurqan donuşluğunun yaranması üçün yenə də müəyyən bir ikinci növ şərait tələb olunurdu. Buna kurqanların konstruksiyası zəmin yaratmalı idi və buna da o dövrün insanları nail olmuşdular.

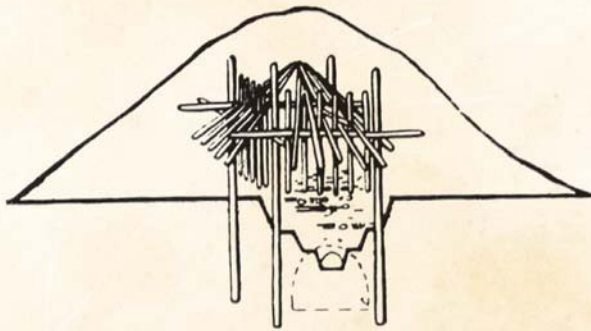
Şəkil 2. Pazırık adı ilə tanınan kurqan

Şəkil 3. Dağlıq Altay ərazisində yerləşən kurqanlar

Şəkil 4. Kurqanın yer səthindəki ümumi görünüşü və onu qızmaqdan qoruyan daş örtük

Şəkil 5. Pazırık kurqanının qurulma sxemi

lim əmələ gəlirdi. Bu da öz növbəsində donuşluq prosesinin güclənməsinə və saxlanılmasına səbəb olurdu. Daş örtüyün olması ilə bağlı yaranan proseslərdən başqa, kurqan donuşluğunun əmələ gəlməsinə bütövlükdə Dağlıq Altay kurqanlarının konstruksiyası da zəmin yaradırdı. Yer in səviyyəsindən hündürlükdə olmaqla, onlar qışda bərk soyuyur, üzərilərindəki süxur qalağı isə qəbir süxurunadək, hətta ondan da dərinə donurdu. (10,s.6, 7)

Qəbir süxurunun yuxarı hissəsindəki qalağın tir və daşlar arasında olan boşluqları isə, bir növ, soyuducu oyuqlar idi. Həmin oyuqların soyuma mənbəyi isə süxur qalağının özünün səthidir. Qalaq və dəfn kamerasının arasındakı boşluqlarda havanın təmas konveksiyası baş verirdi və boşluqların arasında soyumuş hava kameraya enərək, oradakı daha isti hava isə yuxarı kontakt zonasına – soyuducu səthə kimi qalxırdı. Bu proses qışda temperatur aşağı düşdüyü zaman güclənir, yayda isə zəifləməklə fasiləsiz davam edirdi. Daş örtük, tir və qaya parçasından olan qalaqlar, kameranın qabıq və kol qatı ilə örtülməsi mövsümi soyumanı sabitləşdirirdi (10,s.8). Belə ki, illər ərzində iqlimin və kurqanların konstruksiya xüsusiyyətlərinin birgə təsiri nəticəsində kurqanların daş örtüyünün altında donuşluğun əmələ gəlməsi ilə temperatur tarazlığı yaranmışdı. Elə bu tarazlığın hesabına kurqanlar və onların eksponatları yüz illərlə donmuş vəziyyətdə qalmış və məhv olmamışlar. Aşkar edildikdən sonra isə onların radiokarbon metodu ilə hansı dövrə aid olduğu müəyyən edilmişdi.

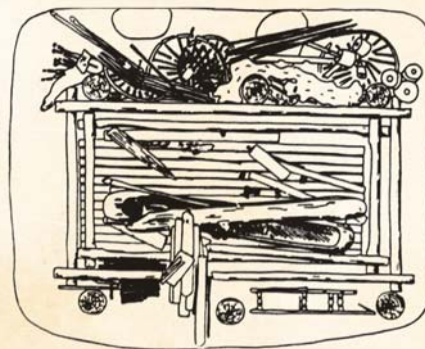
² Konveksiya – hərəkət edən mühitin, məsələn, havanın, buxarın və ya mayələrin hərəkətini özləri ilə aparması

³ İnsolyasiya – vahid zamanda bir kvadrat santimetr yer səthinə günəşdən düşən işıq enerjisinin miqdarı

Bunun nəticəsində ikinci Başadar və birinci Tuektin kurqanlarının yaşının 2480 il, iri Kata-din kurqanının – 2420 il, Pazırık kurqanlarının isə təxminən 2360 il buz içində qaldığı məlum olmuşdur. Kiçik mümkün səhvləri nəzərə almasaq, onların yaşı Skif dövrünə uyğundur (təxminən e.ə. 520-400-cü illər). Qeyd etmək lazımdır ki, onların nisbi xronologiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu xronologiya həmin kurqanların tirlərindəki halqaların qalınlığının tədqiqatı metodu ilə müəyyən edilmişdir. Məlum olub ki, onların arasında ən qədimi birinci Tuektin kurqanıdır. Birinci və ikinci Pazırık kurqanları birinci Tuektin kurqanından 130 il sonra, ən sonuncusu beşinci Pazırık kurqanı isə ondan 178 il sonra tikilmişdir. (10,s. 9, 10, 11, 12) Bunların arasındakı və bizim tədqiqatımızın obyektı olan beşinci Pazırık kurqanının yaşının radiokarbon metodu ilə 2365 ± 50 il, təqribən e.ə. V–IV əsrlərə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Bu kurqan təbiətin möcüzəsi sayəsində zəmanəmizədək saxlanılmış "Pazırık" adlandırdığımız xalının tapıldığı yerdür. Bu xalının hansı şəraitdə tapılmasının da maraqlı tarixçəsi vardır.

Şəkil 6 a. *Sergey İvanoviç Rudenko (1885–1969)*

Şəkil 6 b. *Pazırık kurqanının içərisindəki əşyaların yerləşmə sxemi*

Hazırda Rusiya və Monqolustan sərhədinə yaxın olan Pazırık vadisində 1929-cu ildə kurqan-qəbir üzə çıxarılıb. Lakin Pazırık xalısı yalnız 1949-cu ildə rus alimi S.İ.Rudenko tərəfindən orada aparılan təkrar ekspedisiya zamanı həmin kurqanın sərdabəsindən çıxarılaraq aşkarlanmışdır (şəkil 6 a, b). Qədim sərdabə 52 kv.m-dir. Dəfn kamerasının altında xüsusi sütunlar vardır. Mumiyalanmış başçının kurqan tipli qəbrində özü ilə bərabər arvadı, xidmətçiləri və atları da dəfn edilib. 10 at cəsədindən dördünün ağzına buyuzlu dəri maska taxılıb. Qəbirdə hətta at üçün qoşqu ləvazimatı da varmı.

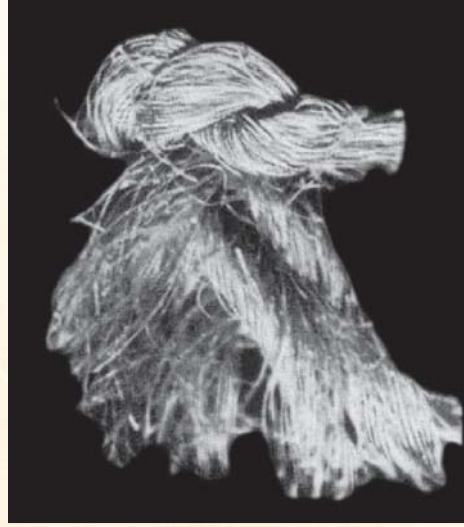
2500 yaşlı Pazırık xalısının ölçüsü 183 sm x 200 sm, ümumi sahəsi 3,66 kvadrat metrdir. Onun materialı xalis yundur. Əriş, arğac iplərinin qalınlıq ölçüsünün orta hesablanması 25 mikron, xovu isə 18 mikrona bərabərdir. İlmələrin sayı 1 kvadrat desimetrdə təxminən 3600-dür. Bütün xalçada isə 1,250 mindən çox simmetrik ilmə mövcuddur. Bu ilmələrin xov hündürlüyü, əsasən, 2,4 millimetr, bəzi yerlərdə isə 2 millimetr olmuşdur. Xalının saçaq və dəhnə sahəsi itmiş haldadır (şəkil 7, 8, 9, 10) (10,s.48, 49). Sadalanan texniki xüsusiyyətlərə görə Pazırık xalısı öz dövrünün ən gözəl xalılardan hesab oluna bilər. Sənətkarlar xalını toxuyan zaman onun iplərinin texniki-fiziki xassələrinə, liflərinin uzunluğuna, bəzilərinin rəng qəbuletmə xüsusiyyətlərinə və hətta növünün belə düzgün seçilməsinə diqqət yetirmişlər.

Şəkil 7. 2500 yaşlı Pazyrik xalısı

Yun iplər zərif, qaba və yarımqaba növlərə ayrılrsa da, sənətkarlar Pazırık xalısı üçün düzgün olaraq məhz zərifini seçmişlər. Bu düşünülmüş addım xalının rütubətə qarşı müqavimətini təmin etmiş və saxlandığı kurqanda da nadir hallarda baş verən ərimələr zamanı yaranan rütubətlərə belə dözmüşdür. Bununla bağlı onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu xalının yunu yazda qırılmış yundur. Yazda qırılmış yunun lifləri, adətən, uzun olur, rəngi şəffaf və boyağı yaxşı qəbul etməklə yanaşı, 3-45 qrama qədər ağırlığa dözə bilər. Ümumiyyətlə, 15 qramdan az ağırlığa dözməyən liflər zəif davamlı liflər hesab olunmuşlar. Lifli materiallar içərisində rütubət qəbuletmə və rütubət vermə cəhətdən ən yüksək hiqroskopik – nəmçəkmə xüsusiyyəti olan, qoyun yunudur – onun çəkisinin 28-35%-ə qədər rütubət qəbul edə bilər. Belə ki, yun liflərin də fiziki tərkibində müəyyən dərəcədə rütubət də olmalıdır.

Adi halda yunun rütubəti çəkisinin 16-17%-ni təşkil etməlidir. Bunu yunun kondisiya – keyfiyyət çəkisi adlandırmaq da olar. Bu rütubəti 17%-dən yuxarı qaldırmaq və 15%-dən aşağı salmaq olmaz. Rütubət çox olanda ipin rəngi dəyişir, müqaviməti azalır və çəkisi süni surətdə artır, normadan az olanda isə rəngi zəifləməklə davamlılığı azalır, həm də iş prosesində sürtünərək, elektrikləşməsi şiddətlənir və lifləri dağılır. Ona görə də lifli materiallar içərisində yun ən yüksək fiziki-texniki xassələri olan materialdır. Yun liflərinin səthi girintili-çıxıntılı olduğu üçün onun yaxşı eşilmə, qırılma və son nəticədə asan əyirilmə qabiliyyəti vardır. Yunun bu xüsusiyyətləri ilmənin özündə möhkəm dayanması ilə bərabər, xalı-xalça məmulatının əsrlər boyu yaşaya bilməsini təmin edir. Eyni zamanda həmin təbii xüsusiyyətlərinə görə yun mexaniki təsirə məruz qaldıqda onun lifləri asanlıqla birləşərək bərk materiala çevrilir. (10,s.29, 30) Qeyd olunan fiziki-texniki xassələrə istinad edərək, bu nəticəyə gəlmək olur ki, Pazırık xalısı kurqandakı donuşluq zamanı bir “canlı” kimi, materialın liflərindəki rütubəti ilə bərabər donmuş və təqribən 2400 il bu minvalla yaşamışdır. Tapıldıqdan sonra isə o, “ikinci həyatını” normal hava şəraitində keçirən zaman vaxtilə ilmələrinin məhz hansı üsulla vurulması çox önəmli rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, xalça sənətində ilməvurma və onun üsulları texniki keyfiyyətlərə çox böyük təsir göstərir. İlməvurmanın “türkbaf” (tai) adlanan metodları isə əsasən iki üsulla mümkündür. Bunların birincisi asimmetrik – “yandansalma”, yəni ilmənin bir ucunun ilmə vurulan iki ərş ipinin arasından keçirilməsidir (şəkil 11). İkincisi isə simmetrik – “aradansalma”, yəni ilmənin iki ucunun ilmə vurulan iki ərş ipinin arasından keçirilməsidir (şəkil 12).

Şəkil 8. Pazırık xalısının 18 mikrona bərabər olan ilməsi

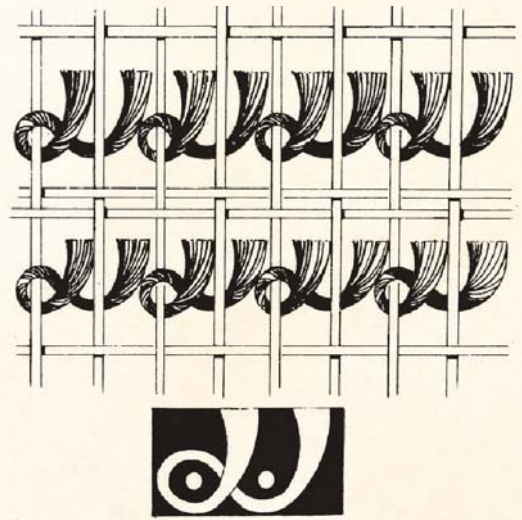
Şəkil 9. Pazırık xalısının xovlu üzünün görünüşündən fraqment

Şəkil 10. Pazırık xalısının arxa hissəsindən fraqment

Şəkil 11. "Aradansalma" (simmetrik)
ilmənin görünüşü

Şəkil 12. "Yandansalma" (asimmetrik)
ilmənin görünüşü

Simmetrik ilməvurma asimmetrik ilməvurmaya nisbətən daha möhkəm və etibarlı üsul olduğu üçün xalçada baş verən bütün gərginliklərə dözür və sona qədər möhkəmlik qabiliyyətini itirmir. Çünki "yandansalma" ilmədən fərqli olaraq, "aradansalma" ilmə sanki ərişə dolanır və həm də məsafə baxımından ərişləri bir-birinə yaxınlaşdırır. Eyni zamanda arğacları arasında da sıx qalır. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Pazırık xalısının da ilmələrini simmetrik ilmələr təşkil etdiyindən onun uzun müddət yaşamasına müəyyən müsbət təsir göstərmişdir.

Xalının rəng örtüyünün yaradılması boyanmamış (heyvan yununun öz təbii rəngi) və boyanmış (təbii, bitki, böcək və s. vasitələrlə) iplər vasitəsilə mümkün idi. Bu xalının toxunmasında boyanmış iplərdən istifadə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, xalçaçılıq sənətində heyvan mənşəli boyaqlar qədim dövrdən bəri davamlılıq baxımından da ən etibarlı hesab edilir. Bunların geniş yayılanları qoyunun öz təbii rəngi, fırfır, qırmızı və koşenil adlanan böcəklərdən alınan rənglərdir. Ən qədim boyaq maddəsi kimi fırfır (pırpır) hesab edilir. Onu hələ o vaxtlar da molyusklardan (fırfır ilbizlərindən) alır, qırmızı və ona yaxın digər isti rənglərin müxtəlif çalarlarını əldə edirdilər. Fırfır boyaqları çox davamlı idi və həmişə yüksək qiymətləndirilirdi.

Qırmızı və ya palıd qurdu – karmin rənginin daşıyıcısı olan həşərat da davamlı qırmızı rəng verirdi. Böcək koşenildən – "qurd qırmızı"dan (qırmızı) alınan boyaq maddəsindən aşılavıcı məhlulların köməyi ilə tünd-qırmızı, al-qırmızı, çəhrayı və sair rənglər alırdılar. Bundan başqa, bitki mənşəli boyaqlar da qədim dövrlərdən geniş istifadə edilirdi. Bu üsulla boyamada yunun özünün natural rəngi böyük rol oynayır. Məsələn, boyama zamanı açıq rənglər (şəkəri, açıq-qızılı, açıq-mavi, açıq-qəhvəyi və s.) almaq üçün ağ yundan, tünd (qara, şabalıdı, tünd-göy, tünd-qırmızı və s.) rəng çalarları əldə etmək üçün isə tünd rəngli yundan istifadə edirdilər. Boyama zamanı bitkilərin kökündən, gövdəsinin qabığından, yarpaq və çəyirdəklərindən də geniş formada istifadə olunurdu. Rənglərin hopdurularaq möhkəmlənməsinin də çox qədim texnoloji üsulları var idi. Bu nəticəni əksər hallarda boyadılmış ipliği mal-qara, öküz və at sidiyinə salıb qaynatmaqla əldə edirdilər. Alınan ip ən etibarlı, rəngi qaçmayan, rütubətə və günəş işığına dözən gözəl bir material sayılırdı. Həqiqətən də, özünü doğruldan ən qədim boyaqçılıq üsulları təbiətin əsrarəngiz rəng ahənginə uyğun olması ilə həmişə yaxşı təsir bağışlayır və əsrlərin sınağından şərəflə çıxır.

Pazırık xalısının rəng ahəngi. Xalının texniki xüsusiyyəti ilə rəng ahəngi kompozisiya baxımından bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq ondan ibarətdir ki, kompozisiya ideyasının dəqiq strukturu qurulduqdan sonra onun materialda həyata keçirilməsi məqsədilə iplərin hazırlanması – öncədən düşünülmüş rəng ahəngini əldə etmək üçün boyanması gerçəkləşdirilmişdir. Çünki hazır boyanmış rəngli iplərin ahəng olaraq seçilməsi ilə kompozisiya ahənginin düşünülməsindən sonra boyanmış iplər arasında müəyyən fərqlər olur. Fərqlər isə bilavasitə xalça toxunan zaman üzə çıxır. Dəqiq tapılmış kompozisiya həllinə görə materialın (ipin) əldə edilməsi, onun düzgün boyanması xalça sənətində çox önəmli rol oynayır. Bu baxımdan Pazırık xalısının kompozisiyasında gerçəkləşən kolorit dəqiq düşünülmüş və hər bir rəngin nizam çərçivəsində qaydalı şəkildə istifadə olunması ilə meydana gəlmişdir. Qeyri-adi rəng koloriti ilə seçilən Pazırık xalısının ipləri, əsasən, beş rənglə boyanmışdır: açıq-şəkəri, tünd-sarı – qızılı, gümüşü-yə çalan mavi, purpur rəngə yaxın olan qırmızı (sumaqı) və sürməyi rəngə yaxın olan qara rəng (şəkil 13).

Şəkil 13. Pazırık xalısının rəng çalarları (fragment)

Sadalanan bu rənglər, əsasən, heyvan və bitki mənşəli boyaqlardan alınmaqla, boyama zamanı bərkidici kimi, mineral daşlardan, həm də heyvan sidiyindən istifadə edilmişdir.

Pazırık xalısında ən çox istifadə edilən rəng purpur rəngə yaxın olan qırmızıdır. Bu rəng, demək olar ki, xalının bütün hissələrində istifadə edilməklə, əsasən, ara sahə, ara haşiyə, qrifon təsvirli iki zəncirə qurşağının yerlik rəngini təşkil edərək, xalının digər hissələrinin elementlərində də verilmişdir. Ondən geniş istifadə edildiyindən bu rəng xalıda ümumi rəng ahənginin yaradıcısıdır (şəkil 14).

İkinci rəng gümüşüyə çalan mavi rəngdir. Bu rəng, əsasən, bala haşiyənin yerliyində, digər hissələrində isə elementlərin müəyyən yerlərində istifadə olunmuşdur (şəkil 15).

Üçüncü tünd-sarı – qızılı rəngdir ki, əsasən, orta zəncirənin yerliyində və demək olar ki, bütün elementlərin bəzi detallarında xoş ahəng yaradıcısı kimi nəzərə çarpır (şəkil 16).

Dördüncü qara rəngə çalan sürməyi və açıq-şəkəri rənglərdir. Bunlar tamamlayıcı, əhatələyici və yaxud gəzmə funksiyalarını yerinə yetirərək, hər bir elementə və bütövlükdə xaliya ritmik bir ahəng verir (şəkil 17, 18).

Beləliklə, sadalanən rənglərin vasitəsilə bu cür ahəngdarlığın yaranmasının əsas səbəbi, çalarların az olması və həmin rənglərin düzgün olaraq, kompozisiya həllində çoxfunksiyalı şəkildə istifadə olunması, sənətkarlıqla toxunmasıdır.

Nəticədə, Pazırık xalısına xas olan rəng ahəngi türk xalça sənətinin ənənəvi koloriti kimi yayılmış və inkişaf edərək daha mükəmməl rəngarəng üsullarla toxunmuşdur. Müasir dövrdə Azərbaycan (Şirvan, Qobustan, Muğan), Orta Asiya (Türkmənistan, Xorasan, Qərbi Əfqanıstan), Anadolu (Kayseri, Konya, Qarapınar) ərazilərində bu üslublu, belə ovqatlı rəng ahəngdarlığı hələ də yaşamaqdadır (şəkil 19, 20, 21 a, b).

Şəkil 14. Xalının əsas purpur-qırmızı rəngi

Şəkil 15. Xalının gümüşü-göy rəngi

Şəkil 16. Xalının tünd-sarı – qızılı rəngi

Şəkil 17. Xalının tünd-sürməyi rəngi

Şəkil 18. Xalının açıq-şəkəri rəngi

Şəkil 19. Pızırık xalısındakı rəng ahənginə uyğun Azərbaycan xalçası

Şəkil 20. Pazırık xalısındakı rəng ahənginə uyğun türkmən xalçası

Şəkil 21 a. Pazırık xalısındakı rəng ahənginə uyğun Anadolu xalçası

Şəkil 21 b. Pazırık xalısındakı rəng ahənginə uyğun Azərbaycan xalçası

II HİSSƏ

Pazırık xalısı
tarixin aynasında

Tarix özünün hərəkət edən "çarxlarının izi" ilə yanaşı, həm də insanlığa miras qalmış sənət əsərləri ilə öyrənilir.

1949-cu ildən işıq üzü görən Pazırık xalısı bir sənət əsəri kimi, tarixçilərin və sənətşünasların araşdırma və mülahizə mənbəyinə çevrilmişdir. Çox maraqlıdır ki, bu sənət əsərini tədqiq edənlər eyni məqsədli, lakin müxtəlif cür nəticələrlə öz araşdırmalarını izah etmişlər. Məhz bu araşdırmaların müxtəlifliyi nəticə etibarilə daha maraqlı, yeni fikirlərin ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir.

B.e.ə. V–IV əsrlərə təsadüf edən Pazırık xalısı hansı üsullarla öyrənilib dəqiqləşdirilmiş və ya araşdırılmışdır? Burada nəticəni necə dəyərləndirmək olar? Pazırık xalısı orta qədimliklərin məhsuludur, yoxsa ümumiyyətlə, hər hansı bir xalqa məxsusdur? Ortaya çıxan suallar kifayət qədər çoxdur. Alimlərin indiyə qədər apardıqları araşdırmaların müxtəlif nəticələri elm aləminə və geniş ictimaiyyətə məlumdur. Bütün bunları nəzərə alaraq biz öz araşdırmamızı daha fərqli, maraqlı və düşündürücü şəkildə aparmalıyıq.

Xalının axtarış obrazını təşkil edən əlamətlər zəncirvari və mürəkkəb mülahizələrlə zəngindir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu cür axtarış şərtləri çətin və çox zəhmət tələb edən olsa da, müxtəlif yanaşmaların müşayiəti ilə aparılır.

Pazırık xalısının tarixiliyi də onun tarix üzrə axtarış şərtlərini ön plana çəkməklə aktuallaşır. Bu baxımdan xalının kompozisiyasındakı işarə, naxış və digər motivlərlə tarixin müəyyən intervalına düşən məlumat və qaynaqların uzlaşdırılmasına ehtiyac duyulur. Uzlaşdırılmanın hər bir məlumat və mülahizələr üzrə müqayisəli təhlili isə Pazırık xalısının mənşəyinə və toxunduğu yerin coğrafiyasına işıq salacaq qədər gərəklidir. Bu xalını ilk dəfə aşkar edən rus alimi S.I. Rudenko onun İranın Əhəmənilər dövründə toxunaraq Altaylara gətirildiyini bir tarixi mülahizə olaraq irəli sürmüşdür. Digər tarixi mülahizələr də, əsasən, Rudenkonun fikirləri əsasında formalaşaraq onunla üst-üstə düşmüşdür. Xalının naxışlarının Əhəmənilərin tarixi naxışlarına oxşamasını əsas götürən mütəxəssislər onu İran xalısı hesab edir və bu fikirdədirlər ki, həmin xalı madların və patların (Böyük Xorasan) əl işlərindəndir.

Bəzi alim və mütəxəssislərin fikrincə, xalının Anadoluya qədər uzanan ərazi daxilində toxunduğu da sona qədər məlum deyil. Bu müstəsna xalının "şəhər mədəniyyəti" xaricində yaşayan cəmiyyət içində toxunulmadığı inamına hələ də bəzi alimlər sadıqdırlar. Onların fikirlərinə görə, bu xalı texniki baxımdan olduqca mürəkkəb, sənət baxımından isə çoxtərəfli, çoxqatlı anlayışla yüklü bir əsərdir. Elə bu fikirləri əsas götürən alimlər "Atlı bozqır mədəniyyəti"nə mənsub, yaylaq və qışlaq həyatı yaşayan türk tayfalarının belə bir sənət əsərini meydana gətirmələrini əsla mümkün hesab etmirlər. Başqa qrup alimlər isə bu sənət əsərinin əsas sahiblərinin hunlar olduğunu söyləyirlər. Onlar hətta Pazırık dərəsinin Böyük Hun imperatorluğu ərazisində olduğunu da sübuta yetirirlər.

Xalının bir oyun taxtası kimi 24 sayda kvadrat formaya bölünməsi qarşılığında bəzi sənətşünasların onun "bir oyun xalısı" olduğu fikrini ortaya qoyaraq, Mesopotamiya ərazisində toxunduğunu sübut etmək istəmişlər. Xalının Mesopotamiyadan Altaylara ixrac edilməsi fikri də belələrinin düşüncəsinin məhsuludur.

Başqa bir fərziyyəyə görə, xalının ara sahəsindəki 24 damanın tarix boyunca mövcud olmuş 24 Oğuz boyunun və digər türk toplumlarının damğaları olduğunu əsas göstərən sənətşünaslar onun Oğuz boyuna mənsub olan hansısa tayfa tərəfindən yaradıldığını göstərirlər.

Bu xalının tarixi mənsubiyyəti – mənşəyi haqqındakı fikir və araşdırmaları təhlil etdikdə müəyyən olur ki, Pazırık xalısı öz mövcudluğunda min illərin tarixini özündə hiş etdiyindən yenidən öyrənilmək üçün hələ də dərin və sirli bir mənbə olaraq qalır.

Göründüyü kimi, yürüdülmə tarixi fikirlərdə xalının vətəni kimi Əhəməni dövrünün, Hun imperatorluğunun, Mesopotamiya ərazisinin, Anadoludan Altaya qədər uzanan böyük bir coğrafi qurşağın adı çəkilir. Bütün bu sadalananlar onu göstərir ki, Pazırık xalısının tədqiqi yalnız mürəkkəb araşdırmalar və dəqiq təhlillər vasitəsilə düzgün və inandırıcı nəticə verə bilər. İlk növbədə araşdırma

metodunun düzgün seçilməsi, Pazırık xalısının yarandığı dövrün tarixi və incəsənəti ilə bağlı olan ən mühüm qaynaqların öyrənilməsi ortaya çıxan sualların dəqiq elmi cavabı olardı.

İrəli sürülən tarixi mülahizələrdə midiyalıların, Əhəmənilər (Madlar və Patlar) sülaləsinin hakimiyyəti dövrünün adı çəkilir və Pazırık xalısının məhz onlara aid olduğu iddia edilir. Bu iddiaların əsassız və əsaslı cəhətlərini Əhəməni sülaləsinin tarixinə qısaca nəzər salmaqla araşdırmaq düzgün olardı.

Əhəməni sülaləsinin banisi Əhəmən olmuşdur. Bu sülalə indiki İranın cənub-şərqində yaranmağa başlamışdır. Onların ilk vətəni Fars əyaləti hesab edilir. Buradan farslar tədricən yayılmış və Elamın Anşan ərazisinə yiyələnmişlər. Əhəməndən sonra Çişpiş (təxminən e.ə. 675-640-cı illər) sülaləyə başçılıq etmişdir. Bəzi mülahizələrə görə, farslar buraya e.ə. VIII əsrdə, mixi qaynaqlarında qeyd edilən Parsua vilayətindəki Diyala çayının yuxarı axarından gəlmişlər. Ehtimala görə, sonralar Parsua adı onların etnik (pars, fars) adına çevrilmişdir. (42,s.123)

Çişpişin oğlu və varisi I Kir (e.ə. təxminən 640-604-cü illər) Assuriya hökmdarı Aşşurbanipala qarşı Elam ilə birlikdə yaranan ittifaqda iştirak edir, lakin məğlubiyyətə uğrayır. (42,s.123)

E.ə 639-cu ildə I Kir "Parsumaş hökmdarı" rütbəsini daşıyırdı. Elam dövləti Aşşurbanipal ilə müharibələrdə zəiflədikdən sonra I Kir Elamın Anşan vilayətini tutur. I Kirdən başlayaraq, erkən Əhəməni şahlarının hakimiyyət rütbəsinə hər iki ad daxil edilirdi. (42,s.123)

E.ə. VI əsrin əvvəllərində Anşan və Parsa Midiyanın hakimiyyəti altına keçir. (42,s.123)

Burada hakimiyyətə gəlmiş I Kambiz (e.ə. 584-558-ci illər) Midiya hökmdarı Astiaqa tabe idi. Fars əyalətindəki pasaraqad tayfasından olan I Kambizin oğlu II Kir (e.ə. 558-530-cu illər) fars tayfalarını birləşdirib Midiyaya qarşı müharibəyə başlayır. E.ə. 550-ci ildə fars qoşunları Midiyanın paytaxtı Ekbatana (Həmədan) şəhərini tuturlar. II Kir özünü Midiya şahı elan edir. Ekbatana (Həmədan) şəhəri Əhəməni dövlətinin mərkəzlərindən birinə çevrilir. II Kir Midiyada öz hakimiyyətini gücləndirir və Midiya mədəniyyətinin bir çox cəhətlərini, eləcə də dövləti idarəetmə quruluşunu mənimsəyir. (42,s.123, 124)

Qədim yunanlar, misirlilər və başqa xalqlar Midiya taxt-tacının Kirin əlinə keçməsinə miras kimi başa düşür, çox hallarda isə Əhəməni sülaləsinin şahlarını və farsları "midiyalı" adlandırırdılar. Bir neçə il ərzində II Kir Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələri özünə tabe edir. E.ə. 547-ci ildə II Kir Kiçik Asiyaya yürüş edir və yunan şəhərlərini Lidiya canişinliyinə birləşdirir. Bundan sonra II Kir şərq istiqamətində müharibələr aparmalı olur və Orta Asiyanı (Xarəzm, Soqdiya, Baktriya, Marqiana, sak ölkələri və s.) və Hindistana qədər olan ərazini işğal edir. (42,s.123, 124)

E.ə. 530-cu ildə II Kir massaget tayfalarına qarşı hərbi yürüş təşkil edir. Kirin bu yürüşü haqda ziddiyyətli məlumatlar yazılmışdır. (42,s.124)

Herodot massaget tayfaları barədə yazır: "Bu xalq qərəzsiz və cəsur hesab edilir. Şərqdə, Araz çayının o tərəfində issedonlar ilə üzbəüz yaşayırlar". Bəzilərinin fikrincə, bu deyim "Skit xalqına" yönəlidir. Bununla əlaqədar Herodot xəbər verir ki, "Araz çayı matienlər ölkəsindən axır". Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, matienlər Urmiya gölünün qərbində yaşayırdılar. Deməli, bu qaynaqda Azərbaycandan axıb keçən Araz çayı nəzərdə tutulmuşdur. Herodotun məlumatına əsasən demək olar ki, II Kir Araz çayından şimalda yaşayan massaget tayfalarına qarşı çıxmışdır. Digər bir maraqlı fakt isə budur ki, massagetlər də skit tayfa birliyinə daxil idilər. (42,s.124)

Tarixçi Dion Kassi də Arazdan şimalda yaşayan albanları massaget mənşəli hesab edirdi. (42,s.124)

Strabon qeyd etmişdir ki, skitlərin böyük bir hissəsi massaget və sak adını daşıyırdılar. Beləliklə, həmin dövrdə Şimali Azərbaycan əhalisinə massaget, sak və başqa etnik adları şamil edirmişlər. Ehtimala görə, II Kir Şimali Azərbaycanın ərazisində yaşayan və massaget adlanan etnoslara qarşı yürüş təşkil etmiş, lakin məğlubiyyətə uğradılaraq həlak olmuşdur. Digər bir rəvayətə görə, II Kir dah (day, dak), yaxud derbik tayfalarına qarşı yürüşə çıxmışdı. Bu tayfaları Orta Asiyada yerləşdirirlər, halbuki onlar Qafqazla əlaqədar da yad edilir. Dah və derbiklər massaget tayfa ittifaqına daxil idilər.

Daha qədimdə onlar sak adı altında məlum olmuşlar. Məhz buna görə də hələ antik mənbələrdə II Kirin massagetlərə, saklara qarşı yürüşü barədə ziddiyyətli mülahizələr meydana gəlmişdir. Onun keçdiyi çayı Araz, bəzən isə Oaks (indiki Sır-Dərya), bəzən İstir (indiki Dunay) adlandırırdılar. Arazdan şimalda yaşayan tayfaların uzun müddət Əhəmənilərə tabe olmadığını nəzərə alsaq, II Kirin onlara qarşı çıxdığını güman etmək olar. Lakin bu yürüş məğlubiyyətlə nəticələndi və Əhəmənilərin Araz çayından şimalda yerləşən torpaqları tutmaq cəhdi baş tutmadı. (42,s.123, 124, 125)

Elmi ədəbiyyatda bu yürüş barədə də müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Müasir dövrün tədqiqatçıları bu və ya digər mülahizəyə üstünlük verərək sakların (o cümlədən skit və massagetlərin) türk etnoslarına mənsub olması müddəasını irəli sürmüşlər. Bu tayfaların dil tərkibi müxtəlif olmuşdur. Onlar həm Orta Asiyada, həm də Araz çayının şimalından Rusiyanın cənubunadək uzanan ərazidə yayılmışdılar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Araz çayından şimalda yaşayan etnoslar, o cümlədən saklar müstəqil idilər və Əhəmənilərə bilavasitə tabe deyildilər. Eyni zamanda "sak" adı altında Azərbaycanda bir sıra etnosların adları cəmləşdirilmişdi. Çünki bu zaman bütövlükdə Azərbaycanı ifadə edən məfhum hələ işlədilmirdi. (42,s.127, 128)

Herodot qeyd edir ki, kaspi, uti, mük, matien, mar və başqa tayfalar öz başçıları ilə birlikdə Əhəməni ordusunda vuruşmuşlar. Bu tarixi fakta əsaslanaraq demək olar ki, Arazdan cənuba tərəf uzanan Midiya torpaqları Əhəməni dövlətinin nəzarəti altında imiş və midiyalılar Əhəməni dövlətinə həm vergi verir, həm də onun ordusunu müharibə zamanı hərbi dəstələrlə təmin edirdilər. (42,s.128)

Bu vergilər içərisində əsas yeri tutan qızıl, xalça, zinət əşyaları və digər toxuculuq məmulatları olmuşdur. Bu tarixi fikri bir daha təsdiqləmək üçün yunan müəllifi Ksenofontun (e.ə. V əsr) yazdıqlarını xatırlatmaq yerinə düşərdi. O yazır ki, "farslar midiyalıların geyim, paltar və xalçalarından istifadə edirdilər". (17,s.216) Bu fikrə əsasən, Midiya tarixinə və mədəniyyətinə də nəzər salmaq sonrakı araşdırmalara ümumi dolğunluq və aydınlıq gətirərdi.

E.ə. VI əsr ərəfində Midiya Əhəmənilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Midiya, ərazisindən mühüm ticarət yolları keçən bir dövlət idi (şəkil 22). Onun paytaxtı Ekbatana (Həmədan) ölkənin iri ticarət və peşə-sənət mərkəzi olaraq inkişaf etmişdi. Manna incəsənətinin təsiri altında formalaşmış Midiya incəsənəti sonrakı dövrlərdə Ön Asiyanın incəsənətinə çox böyük təsir göstərmişdir.

Əhəmənilər dövründə Midiyanın təbii ehtiyatlarla çox zəngin olan cənub rayonları əvvəlki kimi bu regionda mühüm rol oynayırdı. Məhz xalçaçılıq və toxuculuq sənətinin digər sahələri də bu dövrdə adi şəkildə Midiya ərazisində inkişaf edirdi.

E.ə. VI əsrdən Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə qatılan Midiya həmin dövrə qədər özünün dövlətçiliyi, mədəniyyəti və incəsənəti ilə Ön Asiyada köklü inkişaf mərhələsi keçmişdir. Burada Midiyanın mədəniyyət və sənət qaynaqlarının köklərində mannalıların incəsənəti öz orijinal izlərini göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, Ön Asiya incəsənətində bir-biri ilə çox sıx əlaqəsi olan oxşar əlamətlər həmişə özünü açıq-aydın göstərmişdir. Ona görə də sadalanan dövlətlərin Əhəməni imperiyası altında olması və onların qarşılıqlı həyatları, sənət və mədəniyyət meyarlarında müştərək yaradıcılıq izləri görünməkdədir.

Qədim Ön Asiya incəsənəti barəsində, təəssüf ki, biz indiyə qədər dürüst və ətraflı bir məlumata malik deyilik. Bizə çatanlar isə əsas etibarilə qədim memarlıq tikililərinin qalıqlarıdır. Babilistan incəsənətində isə memarlıq, heykəltəraşlıq və dekorativ-tətbiqi sənətin izləri mövcuddur. Babilistan saraylarının divarları gözəl şirələnmiş kərpiclər və relyeflərlə bəzədilmiş və aslanlar, vəhşi öküzlər, fantastik varlıqlar və ornamentlər, həmçinin lotos və imitasiya edilmiş parçaların görüntüsü olan təsvirlərlə zəngindir. Şirələnmiş kərpiclərlə tikilmiş binalar, onlardakı monumental və dekorativ başlanğıc, demək olar ki, gələcəkdə davamlı olaraq Ön Asiyanın incəsənətinə öz müsbət təsirini göstərdi. (10,s.49)

Şəkil 22. Mada – Midiya dövləti (e.ə. VII–VI əsrlər)

Ola bilər ki, o vaxtlar yüksək səviyyəli həm toxuculuq, xalçaçılıq, həmçinin bizlərə gəlib çatmayan digər sənət növləri də inkişaf etmişdi. İlk təşəkkül dövründə Assuriya incəsənəti Babilistan incəsənətinə yaxın idi. Lakin sonrakı dövrlərdə o, müstəqil inkişaf etmiş və e.ə. VII əsrdə Aşşurbanipalın hökmranlığı zamanı Assuriya incəsənətinə öz təsirini göstərmişdi. (10,s.50)

Assuriya memarlığında eynilə Babilistan memarlığındakı kimi, gözəl biçimli divar naxışları və ornamentləri mövcud idi. Burada uçan öküzlər (sarayların mifik gözətçiləri), məşhur Mesopotamiya eposuna əsasən məğlubedilməz Gilqamışın təsviri, ov və digər hərbi xarakter daşıyan oyun səhnələri vardı. (10,s.50)

Əgər bizim eramızdan min il əvvəl Assuriya mədəniyyəti öz xüsusiyyətləri ilə təntənəli və nisbətən donuqdursa, sonradan onların mahiyyəti daha da konkretləşir. (10,s.50)

O dövrün sənət adamları dekorativ formaları və heyvan şəkillərini ustalıqla çəkmələri ilə yanaşı, çeşidli naxış formalarının təsvirində də nailiyyətlər əldə etmişlər.

Bütün sadalananlarla yanaşı, bilavasitə Assuriya incəsənətinin təsiri altında olan Manna və Urartu təbəqələri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idilər.

Şəkil 23. Manna dövləti (e.ə. IX–VII əsrlər)

Manna incəsənətinə məxsus olan təsvirlərin stilizasiyası öz orijinallığı ilə fərqlənmiş və belə demək olarsa, "skitlərin təsvir etdiyi heyvan şəkillərinə" aludə olmuşlar. Bəzi alimlər tərəfindən təsdiq olunur ki, "skitlərin təsvir etdiyi heyvan stili" Manna və Midiyada öz əksini tapır. Bu da onu göstərir ki, bəzi mülahizələrə görə, skitlərin Ön Asiyada yaşaması e.ə. VII minilliyə təsadüf edir. (10,s.50, 51)

Əhəməni dövrünün fars incəsənəti, demək olar ki, Ön Asiya incəsənətini mənimsəmişdir. Persepol və Suz saraylarının ucaldılıb inşa edilməsində Misir, yunan, Suriya, Midiya və skit sənətkarları iştirak etmişlər. (10,s.51)

Buradan məlum olur ki, Persepol sarayının pillələrinin heykəllərində skitlər və ya sakların "skif" qılıncı təsvir olunub ki, bunun da uc hissəsi Manna tiplidir. Deməli, Manna incəsənəti öz təsirini digər mədəniyyətlərə sirayət etdirə bilmişdir. (10,s.51)

Bununla bağlı Mannanın ictimai-iqtisadi və mədəni həyatına qısa bir nəzər yetirmək düzgün olardı. Əvvəlcə qeyd edək ki, ərazisi dağlıq və dağarası düzənliklərdən, çay vadilərindən ibarət olan Mannada əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlığın müxtəlif sahələri də inkişaf etmişdi (şəkil 23).

Mannalıların həyatında maldarlığın, eləcə də atçılığın mühüm əhəmiyyəti vardı. Manna əhalisi oturaq həyat sürürdü və yaylaq maldarlığı ilə məşğul olurdu. Yaz və yay aylarında mal-qaranı, qoyun-quzunu dağlara sürür və orada müvəqqəti yaşayış məskənləri yaradırdılar. Mannada mal-qara saxlanılan xüsusi vilayətlər mövcud idi. Onlardan biri haqqında II Sarqon məlumat vermişdir: "Bu hökmdarın Santibuti vilayətində mal-qara saxlanılan ərazisi Bari adlanırdı. Burada həm mal-qara saxlayır, həm də hərbi iş üçün atlar bəsləyir və taxıl anbarları tikirdilər. Atçılığın mərkəzi olan Mannanın Subi vilayətində bəslənən atların bütün ətrafda tayı-bərabəri yox idi". Mannanın ərazisi hələ qədim zamanlardan, Aratta dövründən etibarən iki çayarası hökmdarlarının diqqətini cəlb edirdi. Burada zəngin faydalı yeraltı və yerüstü mədənlər vardı. Manna ərazisində həm də qiymətli metallar, müxtəlif metal filizləri, bahalı daşlar, ağac və tikinti materialları mövcud idi. (42,s.106, 107)

Mannada, xüsusilə mis qablar hazırlama sənəti daha geniş yayılmışdı. Misgərlik ənənəsi burada uzun müddət öz varlığını saxlamışdı. Mannanın müxtəlif şəhərlərində sənətkarlıq emalatxanaları vardı.

Manna qalalarından biri olan Ziviyədən tapılmış məşhur eyniadlı dəfinədə qızıl döşlük, mücrü, adətən, qalxan və qılinc dəstəyində bəzək kimi istifadə olunan qabarıq qızıl üzüyə rast gəlinir. Burada həm də qılinc qınının, dəstəyinin hissələri, at qoşqu ləvazimatının gümüş və tunc hissələrinin, dəmir qılınclar, qızilla bəzənmiş şah başlığı, gümüşdən hazırlanmış ritonlar (heyvan başı həkk olunmuş və buynuzu xatırladan qədəh) və başqa qiymətli əşyalar aşkarlanmışdır. Bu əşyaların kimlər üçün hazırlanması da mübahisəyə səbəb olmuşdur. Sadalanan əşyalar arasında "skit üslubu" qabların olması belə bir ehtimal yaratmışdı ki, guya bu dəfinə yerində skit hökmdarı Madi dəfn edilmişdir. Digər fərziyyələrə görə, bu əşyalar Midiya hökmdarı üçün düzəldilmişdir. Halbuki, e.ə. VIII-VII əsrlərdə Midiyanın Manna üzərində heç bir siyasi təsiri və nəzarəti yox idi. Ziviyə dəfinəsi ya Manna hökmdarına, ya da Kimmer-Skit-Sak padşahlığının hökmdarı Tuqdammayə mənsub olmuşdur. (42,s.108, 109)

Bütün bu sadalanan sənətkarlıq sərvətlərinin ifadəçisi olan növlərlə yanaşı, Mannada toxuculuq sənəti də geniş yayılıb inkişaf etmişdi. Qazıntılar zamanı müxtəlif parça hissələri və toxuculuq məmulatlarının aşkar olunması da bunu təsdiqləyir.

Toxuculuqda, adətən, qoyun yunundan və keçi qəzilindən istifadə edirdilər. Geyim əşyalarının hazırlanmasında qoyun yunu işlədilir. Yun müxtəlif rənglərə çalır. Mannalılar yun və yun məmulatlarından da vergi verirdilər. II Aşşurnasirpal Zamua vilayətində vergi kimi, yun və müxtəlif rəngə çalan yun paltarlar (görünür ki, Mannada boyaqçılıq sənəti də mövcud imiş) alırdı. (42,s.109, 110)

Göründüyü kimi, sadalanan bütün bu sərvətlər həm də Manna incəsənətində özünü açıq-aydın göstərməkdədir. Manna təsviri incəsənəti qonşu ölkələrdəkindən xeyli fərqlənir və onun ancaq mannalılara xas olmasını söyləməyə imkan verir. (42,s.111)

Əşyalar üzərində əfsanəvi səhnələrdən başqa, dik qalxmış şiri yaralayan hökmdar, (Assur, "yaralı şir" mövzusuna yaxındır) "ayağı bükülmüş şaxə buynuzlu maral", (Kelermes (Qafqaz) və Elam mövzusuna yaxındır) "dizi bükülmüş dağ qoçu", "həyat ağacı" (Kelermes, Assur və Urartu təsvirinə oxşardır) və sair təsvirləri əks olunmuşdur. (42,s.111) Manna sənətkarlarının qabiliyyət və məharətini bildirən əvəzsiz nümunələr Ön Asiya incəsənətinin qaynaq əsaslarından sayıla bilər. Bütün bu əvəzsiz mədəniyyəti yaradanlar kimlər idi və onların etnik mənşəyi, yazısı, dilləri necə idi? Bunlara aydınlıq gətirmək də araşdırmanın davamlı təhlilinə yardımçı olardı. Amma təəssüf ki, mannalıların dili barədə tam bir məlumat qalmamışdır. Burada Hurri, İran, Türk və başqa dillərin işləndiyi barədə mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələr yer və şəxs adlarının təhlilinə əsaslanırdı. Burada hurri etnoslarının təmsil olunması yer və şəxs adlarının tam təhlilinə əsaslanmır, sadəcə, bəzi komponentlərin oxşarlığı dəlil kimi götürülmüşdür. Mannada irandilli etnosların olmasını bir neçə yer adları bildirir. Lakin son zamanlar Mannada hökmdar və yer adlarının türk mənşəli olması barədə əsaslı mülahizə və dəlillər irəli sürülməkdədir. Hələ Aratta dövründə ölkənin adı ilə bağlı burada türk mənşəli əhalinin yaşaması barədə məlumatlar vardır. (42,s.115)

Nəticədə qısa tarixi araşdırmalarımızda Midiya mədəniyyətinə, sənətkarlığına təsir edən Manna incəsənətinin xüsusiyyətlərini və əhəmiyyətini qeyd etdik. Çünki sonrakı dövrlərdə Mannadan Midiyaya təsir edən sənət növləri (bunların arasında toxuculuq və xalçaçılıq sənəti də nəzərdə tutulur) gələcək zamanlarda Əhəmənilər mədəniyyətinin bir hissəsi kimi tarixə təqdim ediləcəkdir.

Beləliklə, Ön Asiya incəsənəti bir çox əsrlər ərzində müxtəlif tayfa və xalqların yaradıcılığının nəticəsi olmuşdur. Odur ki Babil, Assuriya, Urartu, Manna, Midiya, fars incəsənətinin təhlili xüsusi araşdırmaların ayrıca mövzusu ola biləcək məsələlərdəndir. Bizim məqsədimiz isə, əsasən, Pazırık xalısı və yaxud ümumilikdə Dağlıq Altay incəsənəti ilə Ön Asiya incəsənəti arasında əlaqə yaratmaq, ümumi süjetləri seçmək və bəzi üslub detallarını ön plana çəkərək müqayisələr etməklə müəyyən nəticəyə gəlməkdir. Müəyyən aspektdən məsələyə yanaşanda görürük ki, Fars incəsənətində heyvanat aləminin motivləri böyük yer tutur. Burada müxtəlif heyvanlar – aslanlar, dağ keçiləri, xallı marallar, qoçlar, vəhşi öküzlər ayrıca və heraldik müqayisədə cərgəyə düzülməklə təsvir edilmişdir. Ön Asiya faunası üçün tipik olan heyvanlardan başqa, tez-tez qulaqlı qriflər, şir və qartal qrifonları (şir və qartal qrifonları dedikdə – qrif başlı, lakin şir və ya pələng bədənli fantastik heyvanlar, şir qrifonları dedikdə isə şir başlı, qanadlı heyvanlar nəzərdə tutulur) kimi fantastik heyvanlar da əks etdirilirdi. Kompozisiya cəhətdən onlara yırtıcıların, xüsusilə də şirlərin qoşa qanadlılara hücumu, ov, hərbi və dini məzmunlu səhnələr xarakterikdir. Lakin həndəsi forma və motivlər (dairələr, üçbucaqlar, xonçalar, palmetlər, döngələr və şanagüllə çiçəklər) isə az əhəmiyyətə malik idilər. Bu, nəinki fars incəsənəti, eləcə də bütün Ön Asiya incəsənəti üçün xarakterik idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qədim Ön Asiya incəsənətində xüsusi daşlardan tikilmiş monumental memarlıq nümunələri öz zənginliyi ilə seçilsə də, parça və xalça nümunələri bir qədər kasadlığı ilə fərqlənir. Ona görə də Dağlıq Altay kurqanlarından tapılan və eramızdan əvvəl bir neçə yüz illərə aid edilən xalı-xalçalar və parçalar misligörünməmiş elmi əhəmiyyət daşıyaraq, hər bir xalqın mədəniyyətinin bu tapıntıda izlərini görməyə imkan verir.

Vaxtilə Ninevin saraylarının divarını örtən gəcdən ibarət barelyeflər özündə müxtəlif fantastik təsvirləri daşıyırdı. Bir sıra assiroloqların fikrincə, onlar qədim Babilistanın naxışlarıdır. Onların üslubu adi divar xalçalarının bədii biçimi ilə eynidir. Nümunələrdən aydın olur ki, qədimdə xalçalar heç də sonradan təkmilləşdirilmiş texniki vasitələrlə istehsal olunmurdu. Bunu onların üslubu da göstərir.

Əhəmənilər dövründə, bəlkə də, lap əvvəllər xovlu xalçalar toxunmuşdur. Çünki hələ o dövrlərdə atlara yəhər əvəzinə belə xalçalar qoyurdular.

Ksenefont (e.ə. V əsr) göstərir ki, "Sard şəhəri özünün xovlu xalçaları ilə məşhur idi. İran sarayında belə xalçalar üzərində yalnız şah gəzə bilərdi". (10,s.52)

Sonralar hətta Makedoniyalı İsgəndərin və onun vassallarının ayaqları altına üzəri müxtəlif əşyaların və heyvanların təsvirləri ilə bəzədilmiş təmiz yundan olan uzun xovlu xalçalar atılmışdı. (10,s.54)

Xalı-xalçaların şöhrət rəmzi olaraq qiymətli olması barədə zəngin tarixi faktlar mövcuddur. Bu faktların birində qeyd olunur ki, Babil xalçalarına Meteliy Stsipion səkkiz min sesterçi, Neron isə dörd milyon sesterçi xərcləmişdir. (10,s.54)

Qeyd olunan nümunələrlə yanaşı, müxtəlif tarixi mülahizələr maraq doğursa da, Pazırık kurqanından tapılan xalının sirləri hər dəfə müqayisəli araşdırmalara səbəb olur. Belə ki, xalçadakı təsvirlərin Ön Asiya sənəti və ya sənətkarlığı ilə nə qədər bağlı olması hələ də sual altındadır.

Xalının ara haşiyəsində at təsvirinin səliqəliliyi, başında sultan telli və lentlərlə bağlanmış quyruq, yəhər əvəzinə xalça görüntüsünün olması – bütün bunlar Ön Asiya üçün səciyyəvi olmaqla yanaşı, Dağlıq Altay incəsənətinə də aiddir.

Atlılara nəzər salanda belə təsəvvür yaranır ki, sanki biz saklara baxırıq (şəkil 24).

Burada tarixilik baxımından atların üstündəki yəhər əvəzinə, görünən xalçalar təhlil üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür döyüşçü – atlı təsvirləri, xüsusilə xalıdakı yəhəraltı xalçacıqlar Assuriya incəsənəti üçün də səciyyəvidir. Bununla belə, bəzi detallar, o cümlədən quyruğun bağlanması və düyünün özü assuriyaya aid olmayıb, sonrakı İran incəsənətinə aiddir. Belə lentli bəzəklər və sultan telli qotazlar, Persepol barelyeflərində və bir sıra İran nəşrlərində, o cümlədən Əhəmənilərin sikkələrində, həmçinin Orta Asiya – Mavərnəhr gümüş lövhələrində öz əksini tapmışdır. Bu lövhələrdə xalıdakı təsvirlərin eynilə oxşarını görmək mümkündür. (10,s.55)

Xalıdakı atlı fiqurları ilə Persepol barelyefinin təsvirlərini müqayisə etdikdə oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlər də meydana çıxır. Hər iki təsvirdə atlılar atın yanında gedərək, əllərini atın belinə və boynuna söykəyib hərəkət edirlər. Xalıdakı təsvirdən fərqli olaraq Persepol barelyefində atlı sadə biçimli uzun libasda, başında skif papağına bənzər baş geyimində təsvir olunub. Fars atlılarının papağı isə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Eynilə belə bir təsvir Persepol pillələrində də vardır. Müqayisəli və oxşar təsvirlərin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Lakin Ön Asiya və ya bütövlükdə Əhəməni imperiyasının öyrənilmiş tarixində, mədəniyyət abidələrində və sənətkarlığında Pazırık xalısı ilə səsleşən hər hansı bir əlaqənin çox cüzi hissəsini bəzi detallarda görmək mümkündür. Bu da qəti bir fikir söyləməyə əsas vermir (şəkil 25, 26).

Ümumiyyətlə, Əhəməni imperiyasının tarixi göstərir ki, onlar özlərinin yerləşdiyi ərazinin şimal hissəsi ilə daim müharibə və ziddiyyətlər şəraitində olmuşlar. Həmişə Araz, Sırdərya və ya İstir çayı kimi adlanan çayların şimal hissəsinə doğru keçmək istəyən Əhəməni şahları məğlubiyyətlə üzləşirdi. Tarixi faktlardan görünür ki, adları çəkilən çayların şimal hissəsi ayrı-ayrılıqda olmamışdır. Əgər ayrı-ayrılıqda olsaydılar, yəqin ki, güclü Əhəməni dövlətinə məğlub olardılar. Belə yəqinliyə gəlmək olur ki, Əhəməni dövlətinin şimal hissəsindən Altaya qədər uzanan ərazidə nəhəng bir ittifaqa malik olan xalqlar mövcud imiş. Məhz ona görə də Əhəmənilər şimala doğru hərəkət edə bilməmişlər.

Şəkil 24. Ara haşiyə qurşağında bir-birini təqib edən atlılar (fragment)

Şəkil 25. Persepol barelyeflərindən fragment

Şəkil 26. Amudərya xəzinəsinə aid bədii döymə nümunəsi

Lakin bəzi sənətsünas və tarixçilərin Pazırık xalısının Əhəmənilərə aid olduğu barədə mülahizələrinə əsaslanaraq, o zaman yanlış olmuş olardı. Əksinə, əgər Pazırık xalısının Əhəmənilərə aid olduğu həttə sübut olunarsa, yenə bu qənaətə gəlmək olar ki, bu xalını yaradanlar ya türk mənşəli midiyalılar, yaxud madlar və patlardır. Lakin bu xalının uzaq Altaydakı çar məzarından tapılması yuxarıda qeyd olunan araşdırmaları təsdiqləmir. Əgər bu xalı ticarət malı olsaydı, ona təhlil vermək, şərh etmək daha da asan olardı. Amma bu xalı ticarət malından daha çox, kodlaşmış kitabə və ya hər hansı böyük bir xalqın tarixini yaşadan sənət əsəridir.

Qarşımıza çıxan suallardan biri də, bu xalının harada toxunub-yaranmasına cavab tapmaqdan ibarətdir. Lakin suallar bununla bitmir. Bu xalı bilavasitə tapıldığı ərazidə toxunub, yoxsa Altaylara gətirilib? Nə üçün tarixçi alimlərin bir qismi bu xalının məhz haradansa gətirildiyini sübut etməyə çalışır? Əhəmənilərlə bu xalının hansı əlaqəsi ola bilər? Bəzi elementlərin oxşar cəhətləri buna əsas verirmi?

Bir daha Əhəmənilər və onların dövləti ətrafında olan türk mənşəli xalqların tarixinə nəzər yetirək. Əhəmənilərin həmişə mübarizə apardığı saklarla bağlı araşdırma aparsaq, tarixçi alimlərin yürtdüyü fərziyyələrin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmadığını aydınlaşdırmaq olar.

Saklar kimlərdir? Onların Pazırık xalısı ilə əlaqəsi varmı? Xalıdakı rəmzi işarələrdə onların izləri görünürmü?

E.ə. I minillikdə Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərində yaşayan əhəlinin əsas hissəsi "sak" adlanmışdır. Onlar köklü yerlilər idilər, çünki arxeoloji qazıntılar onların Tunc dövründən başlayaraq, davamlı mədəniyyət və rəhbərliyinə malik olduqlarını göstərmişdir. (40,s.151)

Arxeoloji qazıntılar sakların yalnız 20%-ində monqoloid irqinin nişanələrinin olduğunu göstərmişdir, deməli, onlar, əsasən, avropoid irqinə mənsub idilər. Antropoloji cəhətdən Orta Asiyanın və Qazaxıstanın türk xalqlarının təşəkkülündə mühüm rol oynamış saklar, Altay tayfaları ilə Aralətrafi ərazinin tayfaları arasında aralıq vəziyyət təşkil edirdi. (40,s.151)

Orta Asiya ərazisində yaşayan sakların bir hissəsi antik mənbələrdə "massaget" adı ilə də məlumdur. "Massaget" etnoniminin İran dilləri əsasında izah edilməsi üçün çox təşəbbüs edilmiş və nəticədə qondarma fikirlər ortaya çıxmışdır. Əslində, bu etnonim türk dilləri üçün səciyyəvi m – b əvəzlənməsinə görə mas ("baş", yəni "baş") sözündən, sak etnonimindən və türk dillərində cəm halını bildirən "at" şəkilçisindən ibarətdir və "baş saklar" mənasındadır. Onların bir hissəsi eramızın əvvəllərində Albaniyanın şimal-şərqində, indiki Dərbənd ilə Vəlvələ çay arasındakı ərazidə yaşayırdı.

Orta Asiyadakı sakların adı e.ə. VII əsrdə yazılmış "Avesta"-da çəkilir. Diqqəti cəlb edən budur ki, bu mənbədə sakların yaşadığı ərazi "Turan" adlanır. (40,s.151)

İranşünaslar sakları İrandilli saydıqları üçün turları da İrandilli hesab edir və İran eposundakı İran-Turan müharibələrini iranlıların iki hissəsi arasında müharibə kimi qələmə verirlər. Halbuki Turan türklərin ölkəsi olmuşdur. (40,s.151)

Orta Asiyadakı saklar haqqında e.ə. V əsrdən başlayaraq antik müəlliflər yazmışlar. Amma onların bəziləri sakları ənənəvi olaraq "skif" adlandırırlar. (40,s.151)

Sakların bu hissəsi haqqında Avropa və Rusiya şərqşünaslarının çoxsaylı əsərləri vardır. Ancaq onların hamısı səhvən sakları İrandilli xalqlar adlandırmışlar. Lakin saklar təmiz türk mənşəli tayfalar idilər. Hətta saklar Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm rol oynamış qədim etnoslardan biridir.

E.ə. VII əsrdə kimmerlərin ardınca saklar Cənubi Qafqaza gəlmiş, buradan da Ön Asiyaya – Manna və Midiya ərazisinə keçmişlər. (40,s.152)

Herodot Midiya çarı Kiaksarın (e.ə. 625-584) hakimiyyəti illərində şimaldan skiflərin Midiyaya gəldiyini yazmışdır. Lakin bu məlumatda "skif" dedikdə, konkret olaraq kimlərin nəzərdə tutulduğu aydın deyil. Bəlkə də, elə bu köçlərdən biri sakların, digəri kimmerləridir. Şimaldan gələn sakların müəyyən hissəsi indiki Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış, digər hissəsi isə Manna və Midiyaya getmişdir. (40,s.52)

Digər bir tarixi həqiqəti qeyd etməmək mümkün deyil. Sakların türk mənşəli olduqlarını müxtəlif türk xalqlarının tərkibində "sak" (saka, şaka) etnonimini daşıyan tayfaların mövcud olması da göstərir ki, hələ 600-603-cü illərdə Altayda, tuvada bir tayfa "Səkiyə", hazırda qazaxlarda "Şaqa" və "Şakti", türkmənlərdə "Sakar", noqaylarda "Saukay", Xakaslarda "Sakay", Altay türklərində "Sakait" və "Saqa" adlandırılmışdır. Bundan əlavə, yakutların etnik adının "Saxa", Xakas etnoniminin "Sakas" adından ibarət olması da nəzərə alınmalıdır. (40,s.155)

Bir sıra antropoloqlar (T.A.Trofimova, V.V.Ginzburq və başqaları) Orta Asiyada arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış e.ə. VIII-V əsrlərə aid sak kəllə skeletlərində monqoloid irqinə məxsus nişanələr aşkar etmişlər. Monqoloid xüsusiyyətlərin, əlbəttə ki, İrandilli əhaliyə aid olması şübhəlidir. (40,s.156)

E.ə. VII əsrə aid bir Assur mənbəsində Manna ərazisində də "Saka" adlı bir etnosun mövcudluğu qeyd olunur. Herodota görə, İran dövlətinin 10, 11 və 14 əyalətində sakalar yaşayırmış. Bu əyalətlərdə yaşayan sakların hamısı şimaldan gələnlər deyildi. Məsələn, İranın 14 əyaləti Orta Asiyaın müəyyən hissəsini əhatə edirdi. Deməli, bu əyalətdəki saklar elə əzəldən Orta Asiyada yaşayanlar olublar. Midiya ərazisindəki saklar cənub-şərqdən, yəni Orta Asiyadan da gələ bilirdilər. (40,s.156)

Herodotun digər bir qeydində İranın 10 əyalətində də sakların yaşadığı qeyd edilir. Lakin bu əyalətin də coğrafi həddləri məlum deyil. Amma Herodot orada saklarla yanaşı, ekbatanların (yəni qədim Midiyanın paytaxtı Ekbatana şəhərinin əhalisi) da olduğunu qeyd edir. Ehtimal ki, bu saklar məhz e.ə. VII əsrdə Assur mənbələrində qeyd edilən saklardır. Bu saklar daha yığcam qrup idi. (40,s.158) Ona görə də Pazırık xalısının quruluş xüsusiyyətlərində Midiya türklərinin düşüncə tərzinə uyğun əlamətlərin olduğu sezilir. Bu düşüncə tərzinin kökündə dünyada görünən, duyulan mürəkkəbliklərin azsaylı, sadə elementlərə (atomlara) bölünərək öyrənilə və dərk edilə bilməsi inamı vardır. Lakin bu da irəli sürülən bir fərziyyə olaraq qalır. Çünki tarixi araşdırma özünün təsdiqini tapmamış bu fikirləri köklü şəkildə əsaslandırmaq mümkün deyildir. Tarixçilər tərəfindən irəli sürülən bütün mülahizələr bu mənada aydınlaşmalıdır.

Ümumiyyətlə, Orta Asiya, Qazaxıstan və Azərbaycan türklərinin etnogenezində sakların rolu xüsusi bir tədqiqat sahəsidir. Bundan başqa, sakların Altay ərazisindəki Si sülaləsi haqqında da fikirləri yada salmaq, onları şərh etmək, onlar barəsində bilginin zənginləşməsinə səbəb olardı. Bəlkə, bu xalının yaradıcıları elə onlardır?

Qədim türklərdə Si tayfasının adı məlumdur. Bu tayfa Altayda və Tuva ərazisində Dalay-Nor gölü vadisində yaşamışdır. Göstərilir ki, Si tayfası orada hunların bir qədim qolunun adıdır. Güman ki, Sak tayfalarından olmuş Si tayfasının bir hissəsi Mərkəzi Asiyada qalmış və sonra hunların tərkibinə daxil olmuşdur. (40,s.163, 164) Bəlkə də, bəzi tarixçilərin Pazırık xalısını "Hun xalısı" adlandırması elə buna əsaslanır?.. Bu fikri araşdırmaq üçün bir də Altay haqqında tarixi vərəqləməliyik. Əgər Altay, Alatey, Aladağ, Alada, Alatay və s. formalı, Asiyadakı türk xalqlarının dillərində işlədilən bu adlara diqqət etsək, çox maraqlı tarixi faktlarla üz-üzə qalmış olarıq.

E.ə. III minillikdə qədim Azərbaycanda yaşamış etnos və tayfaların etnik və dil tərkibinə, etnonim və toponimlərinə öləri diqqət yetirsək, bəzi həqiqətlərlə tanış olmaq mümkündür. Məsələn, bu mənada "Aratta" ölkə adı və "Turukki" etnonimi maraq doğurur. (42,s.77, 78)

"Aratta" qədim Azərbaycanın dağlıq ərazisinə verilən ad idi. Mənası isə, sadəcə olaraq, dağ deməkdir. Şumer – Akkad lüğətində (e.ə. VIII əsr) həmin sözün "arattu" və "aratu" nümunələri dağ mənasında əks olunmuşdur. Qədim dillərin heç birində dağ mənalı buna oxşar söz olmamışdır. "Aratta" ölkə adı Azərbaycan torpaqlarına şamil edildiyindən, deməli, "arattu", "aratu" sözləri də qədim Azərbaycan əhalisinin dilinə məxsus olub və şumerlər tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu sözlərə oxşar oronimlər bəzi hallarda türk dillərində "dağ", "dağ silsiləsi" mənasında işlədilir. Məsələn, "Alataa", "Alatuu", "Alatoo" kimi türk mənşəli dağ bildirən sözləri göstərmək olar.

Çox güman ki, "Aratta", eləcə də "arattu", "aratu" sözləri də erkən prototürk forması olmuş, sonralar r/l fonetik əvəzlənməsinə məruz qalmışdır. Yeni "Alataa" (qədim Aratta), "Alatuu" (qədim Arattu, aratu) şəklinə düşərək, belə bir fonetik dəyişmənin keçid mərhələsi kimi, Alatey yer adında özünü təzahür etmişdir. (42,s.78)

Qədim Altay elə bir ərazidir ki, məhz Avrasiya kontinentində Böyük köçün başlanğıcı buradan başlanmışdır. Bu səbəbdən də Avrasiya materikinə qədim həyatı və ya antik dünya öz həyat obrazını dəyişdi, orta əsrlərə qədər sürətlə inkişaf edərək yeni xalqlar, tayfalar və millətlər meydana gətirdi. Doğrudan da, Böyük köç Qədim Altaydan başladı. Bu böyük köç sakit və bir qədər yeknəsəq də olsa, bunu bütün Avrasiya hiss etdi. Tarixin həmin anında türk süvariləri Mərkəzi Asiyadan müxtəlif tərəflərə səpələnərək, Sakit, Hind və Atlantik okeanlarının sahillərinə qədər səpələnib yayıldılar. Min kilometrərlə məsafələr onların arxasında qaldı və hətta insan ayağı dəyməyən düzənlər də atlı süvarilərin köç torpaqları oldu. Həmin tarixi dövrdə Altaydan çıxan bu canlı "daşqının" qarşısını alan bir qüvvə tapılmadı. Tapılmasa da, elə ilk döyüşdəcə məğlub oldular. Bütün antik dünya daxil olmaqla, böyük ərazilər türk atlılarının tapdığı altında qalmış oldu. Xalqların böyük köçü çox nadir tarixi hadisələrdəndir. Bəşəriyyət tarixində belə bir hal, demək olar ki, yalnız bir dəfə olmuşdur. Tarixin nə əvvəlki, nə də sonrakı dövründə heç vaxt belə bir şey olmamışdır. Hətta Makedoniyalı İsgəndərin, Roma imperatorlarının, Çingiz xanın məşhur yürüşləri, qələbələri Böyük köçün qarşısında çox adi görünə bilərdi.

Əlbəttə ki, Böyük köç öz-özünə, birdən-birə başlamadı. Onun başlaması üçün əsrlər keçdi və təbii olaraq insanlar çox zəhmət və səbir tələb edən bir dövrü yaşamalılıq olub, buna hazırlaşdılar. Eyni zamanda onlar bu müddətdə böyük mədəniyyət yaratmış oldular. Bu mədəniyyət isə birinci növbədə, tanrıçılıq inancı əsasında formalaşaraq geniş vüsət almağa başlamışdı.

Vahid Tanrıya olan inam, demək olar ki, tarixin həmin dövrlərində yeni bir mənəvi-psixoloji durum idi, çünki çoxallahlılıq bütün aləmi tutmuşdu. Qədim yunanlar Zevsə, romalılar Merkuriyə, Yupiterə və başqa tanrılara inandıqları zaman Göylər tanrısına (Tenqri) yalnız Altay türkləri inanırdılar. Tanrı – əbədi göylər Allahı kimi qəbul olunurdu. Altay türkləri öz himayəçilərinə və bu himayəyə arxalanaraq, qorxmada, inamla hər tərəfə hərəkət etməyə başladılar. Bu hərəkət "Alla billa! Alla billa!" sədələri altında Altay türklərini döyüşdən-döyüşə qələbəyə aparırdı.

Başqa tayfa və xalqlar da hiss etdilər ki, türklərin qələbələrinin mənbəyi təkəcə döyüşlər yox, həm də onları himayə edən Göylər tanrısına olan dərin inamdır. Odur ki insanlar tədricən bu yeni inamı qəbul edərək, özlərini daha güclü tanrının müdafiəsi altında hiss etmək istədilər. Məhz ona görə də etnoqraf və tarixçilər öz tədqiqatlarında dini inanclar əsas yer verirlər. Çünki dini inanclar dünya xalqlarının həyatının formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır.

Altay türklərini fərqləndirən ikinci cəhət onların mədəniyyətinə dəmirin daxil olması idi. Tanrının insanlara ən yaxşı hədiyyəsi olan bu nemət Altay türkləri tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunurdu. Altaylılar bu metaldan çox gərəkli əşyalar düzəldirdilər və onların müharibə aparması üçün metal geniş imkanlar açırdı. Tarixin həmin dövründə dünyanın heç bir yerində dəmirdən belə geniş istifadə edə bilməmişlər. Altayın, demək olar ki, hər yerində gecə və gündüz minlərlə dəmirçixanada dəmirçilər müxtəlif əşyalar istehsal edirdilər. O dövrdə dəmir az qala qızıldan qiymətli sayılırdı. Hətta Altayda bizim eradan beş əsr əvvəl "Dəmir bayramı" da keçirilirdi. Bu bayram türk xalqının ən layiqli, ən fəxredici bayramlarından sayılırdı. Deməli, Böyük köç, insanların, sadəcə, yeni yerlərə köçməsi və ya qonşu xalqları məğlub etməsi anlamına gəlmirdi, bu, tamamilə başqa bir şey idi. Bəlkə də, bu köç Tunc əsrinin sonu və Dəmir əsrinə açılan yol idi. Altay türkləri düşüncə ilə köhnəni dağdır və yeniliyi, mütərəqqiliyi təsdiqləyirdilər. Məhz e.ə. VII, VI, V əsrlərdə Avrasiya kontinentində bu tarixi hadisələr baş verirdi.

İndi isə müxtəlif fikirli tarixçilər bu köçü "hun vəhşiliyi" və ya "barbarlığı" adlandırırlar. Amma bu, düzgün mövqe deyildir. Göylər tanrısına və dəmirə inam məhz Altay türkləri ilə tanışlıqdan sonra digər xalqlarda da baş verdi. Hətta Altay türklərinin xarici siması planetin digər xalqlarından fərqlənirdi. Bu fərqlər onların atlarında da görünürdü. Müxtəlif damğa və nəsil işarələri ilə bəzədilmiş at və atlıları "Altaydan gəlmələr" adlandırırdılar.

Damğa və işarələr xaçşəkilli olub, tanrının işarəsi kimi türklərin bayraqlarında dalğalanırdı. Belə görüntünü antik dünya heç bir zaman görməmişdir. Hətta onların geyimləri belə, qeyri-adi atlı geyimi kimi görünürdü. Bu geyim döyüşçü, təbliğçi, vaiz, atından bir an belə ayrılmayan məxluqu xatırladırdı. Belə qürurlu qamətlərə heç vaxt "vəhşi atlılar" demək və ya bir başqa ayama ilə adlandırmaq düzgün olmazdı.

Onlar Altayda inkişafda yaşayan, tərəqqi edən bir xalq idi. Odur ki onlara yeni torpaqlar, yeni məsafələr lazım idi və bunun qarşılığında onları "qıpçaq" və ya "yeridarısqal olanlar" deyər adlandırmağa başladılar. Bəzi halda isə "səyahət edən atlılar" kimi əsl həqiqəti ifadə etməyən adlar qoyurdular. Onlar bütün Sibir, Baykal, Pamir və Tibetin ən hündür zirvələrinə qədər hər yeri Altay deyər adlandırırdılar. Böyük türk döyüşçülüüyü, demək olar ki, şərqdən-qərbə qədər bütün materikdə özünün izini qoydu. 1974-cü ildə Çinin şimal-qərbində arxeoloqlar çar kurqanlarını aşkar etdilər. Həmin ərazidə indinin özündə də uyğur türkləri yaşayırdı.

Çar kurqanlarından çıxan tapıntılar alimlərin araşdırma mənbəyinə çevrildi. Tapılmış minlərlə gil heykəllər sanki atsız geyimli əsgərlərdir və onların üzü şimala, müqəddəs Altay dağına tərəf yönəlmişdir. Bu da onu göstərir ki, bu işlər açıq-aydın çinlilərə məxsus deyildir. Çünki e.ə. III əsrə qədər bu ərazidə çinlilər yaşamamışlar. Onların vətəni indiki Çin səddindən çox uzaqlarda – cənubda yerləşirdi.

Onu da xatırladaq ki, gil döyüşçülərin portretləri indiki uyğurların, qırğızların, qazaxların, tatarların üz quruluşunu xatırladır.

Bu yerdə digər bir faktı da xatırlatmaq yerinə düşərdi. İndiki Nepalın Rummindeya şəhərçiyi yaxınlığında bir qədim yazılı sütun vardır. Sütundakı yazı buddistlərə məhz bunu çatdırır ki, onların dininin qurucusunun adı bu sütundadır. Sütunun e.ə. V əsrdə qoyulduğu sübut edilib. Onu Altayda Şakya adlı bir türk tayfasından çıxmış insan qurmuşdur. Məhz həmin vaxt hindlilər ilk dəfə türkləri görmüş və onlara heyran qalmışlar. Bəlkə də, elə bu heyranlıqdan onlar Buddanı "Türk tanrısı" və ya "Saykolu Budda" adlandırmışlar. Bugünkü günə qədər Buddanı göy, səma ilə assosiasiya edirlər.

Mövzunun açımına kömək məqsədilə burada kiçik bir dini araşdırma aparmaq yerinə düşərdi. Budda rahibləri özlərinin ictimai həyatında çox ciddi qanunlar çərçivəsində yaşayırlar. Bu anlayışla Altay türklərinin həyat tərzinin budda rahiblərinin yaşam tərzinə nə qədər uyğun olduğunu sezməmək olmur. Hətta bəzi tarixçilər sübut etmişlər ki, buddizmi bir din kimi yaradanlar elə türklərdir. Tanrıçılıq təlimi və buddizm arasındakı fərqlər, demək olar ki, çox azdır və sanki buddizmə Altay müdriklərinin nəhayətsiz bilik çeşməsi axmışdır.

Bu ilahi keyfiyyətlərə görə qədim Altayı yer üzünün "çiçəkləyən behişt" adlandırmışlar.

3000 il bundan əvvəl Altaydan başlanan dini çırpıntılardan Göylər tanrısına olan inam doğuldu və tanrıçılıq bir din kimi meydana gəldi. Sonradan öz köhnə dinini qoruyub saxlamaq istəyən türklərin bir hissəsi isə Hindistana, İrana və Avropanın çöllərinə səpələnməyə başladılar. Onları "skiflər", "saklar", "kimmlər" və s. adlandırıdılar.

aydın olmalıdır ki, sığınabənzər maral elə bir heyvandır ki, o, Əhəməni dövlətinin ərazisində kütləvi surətdə məskunlaşa bilməzdi, bəlkə də, onu çoxları heç təsəvvür belə edə bilməzdilər. Lakin bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, professor Rudenko Əhəmənilərin adını çəkərkən madayların və patların adını qeyd etmişdir. Bəs bu madaylar və patlar kimlərdir? Madayların farslarla etnik mənsubiyyətcə qohumluğu varmı? Tarixi-etnoqrafik baxımdan fikir düzgündürmü? Yaxud bu fikir Midiya adlarının bəzisinin İran dilləri əsasında izah edilməsi təşəbbüslərindənmi irəli gəlmişdir, yoxsa əksinə? Bəzi tədqiqatçıların Manna və Midiya adlarının İran mənşəli olmasına aid fikirlərinin əksəriyyətinin, Qərbi Avropa iranşünaslarının dediklərinin hamısının düz və ya əyri olmasına fərq qoymadan, həqiqət kimi qəbul olunması tarixşünaslıq üçün səciyyəvi hal olmuşdur. Doğrudur, Herodotun əsərində belə bir məlumat vardır ki, "midiyalıların (burada söhbət fars ordusunun Afinaya hücumu

Orxon I, II	Orxon III	Yenisey	Orxon I, II	Orxon III	Yenisey
𐰚		𐰚 𐰚 𐰚	𐰚		𐰚 𐰚
𐰛		𐰛 𐰛 𐰛	𐰛		𐰛 𐰛
𐰜	𐰜	𐰜	𐰜		𐰜 𐰜
𐰝		𐰝	𐰝		𐰝 𐰝
𐰞		𐰞	𐰞		𐰞 𐰞
𐰟		𐰟	𐰟		𐰟 𐰟
𐰠		𐰠	𐰠		𐰠 𐰠
𐰡		𐰡	𐰡		𐰡 𐰡
𐰢		𐰢	𐰢		𐰢 𐰢
𐰣		𐰣	𐰣		𐰣 𐰣
𐰤		𐰤	𐰤		𐰤 𐰤
𐰥		𐰥	𐰥		𐰥 𐰥
𐰦		𐰦	𐰦		𐰦 𐰦
𐰧		𐰧	𐰧		𐰧 𐰧
𐰨		𐰨	𐰨		𐰨 𐰨
𐰩		𐰩	𐰩		𐰩 𐰩
𐰪		𐰪	𐰪		𐰪 𐰪
𐰫		𐰫	𐰫		𐰫 𐰫
𐰬		𐰬	𐰬		𐰬 𐰬
𐰭		𐰭	𐰭		𐰭 𐰭
𐰮		𐰮	𐰮		𐰮 𐰮
𐰯		𐰯	𐰯		𐰯 𐰯
𐰰		𐰰	𐰰		𐰰 𐰰
𐰱		𐰱	𐰱		𐰱 𐰱
𐰲		𐰲	𐰲		𐰲 𐰲
𐰳		𐰳	𐰳		𐰳 𐰳
𐰴		𐰴	𐰴		𐰴 𐰴
𐰵		𐰵	𐰵		𐰵 𐰵
𐰶		𐰶	𐰶		𐰶 𐰶
𐰷		𐰷	𐰷		𐰷 𐰷
𐰸		𐰸	𐰸		𐰸 𐰸
𐰹		𐰹	𐰹		𐰹 𐰹
𐰺		𐰺	𐰺		𐰺 𐰺
𐰻		𐰻	𐰻		𐰻 𐰻
𐰼		𐰼	𐰼		𐰼 𐰼
𐰽		𐰽	𐰽		𐰽 𐰽
𐰾		𐰾	𐰾		𐰾 𐰾
𐰿		𐰿	𐰿		𐰿 𐰿
𐱀		𐱀	𐱀		𐱀 𐱀
𐱁		𐱁	𐱁		𐱁 𐱁
𐱂		𐱂	𐱂		𐱂 𐱂
𐱃		𐱃	𐱃		𐱃 𐱃
𐱄		𐱄	𐱄		𐱄 𐱄
𐱅		𐱅	𐱅		𐱅 𐱅
𐱆		𐱆	𐱆		𐱆 𐱆
𐱇		𐱇	𐱇		𐱇 𐱇
𐱈		𐱈	𐱈		𐱈 𐱈
𐱉		𐱉	𐱉		𐱉 𐱉
𐱊		𐱊	𐱊		𐱊 𐱊
𐱋		𐱋	𐱋		𐱋 𐱋
𐱌		𐱌	𐱌		𐱌 𐱌
𐱍		𐱍	𐱍		𐱍 𐱍
𐱎		𐱎	𐱎		𐱎 𐱎
𐱏		𐱏	𐱏		𐱏 𐱏
𐱐		𐱐	𐱐		𐱐 𐱐
𐱑		𐱑	𐱑		𐱑 𐱑
𐱒		𐱒	𐱒		𐱒 𐱒
𐱓		𐱓	𐱓		𐱓 𐱓
𐱔		𐱔	𐱔		𐱔 𐱔
𐱕		𐱕	𐱕		𐱕 𐱕
𐱖		𐱖	𐱖		𐱖 𐱖
𐱗		𐱗	𐱗		𐱗 𐱗
𐱘		𐱘	𐱘		𐱘 𐱘
𐱙		𐱙	𐱙		𐱙 𐱙
𐱚		𐱚	𐱚		𐱚 𐱚
𐱛		𐱛	𐱛		𐱛 𐱛
𐱜		𐱜	𐱜		𐱜 𐱜
𐱝		𐱝	𐱝		𐱝 𐱝
𐱞		𐱞	𐱞		𐱞 𐱞
𐱟		𐱟	𐱟		𐱟 𐱟
𐱠		𐱠	𐱠		𐱠 𐱠
𐱡		𐱡	𐱡		𐱡 𐱡
𐱢		𐱢	𐱢		𐱢 𐱢
𐱣		𐱣	𐱣		𐱣 𐱣
𐱤		𐱤	𐱤		𐱤 𐱤
𐱥		𐱥	𐱥		𐱥 𐱥
𐱦		𐱦	𐱦		𐱦 𐱦
𐱧		𐱧	𐱧		𐱧 𐱧
𐱨		𐱨	𐱨		𐱨 𐱨
𐱩		𐱩	𐱩		𐱩 𐱩
𐱪		𐱪	𐱪		𐱪 𐱪
𐱫		𐱫	𐱫		𐱫 𐱫
𐱬		𐱬	𐱬		𐱬 𐱬
𐱭		𐱭	𐱭		𐱭 𐱭
𐱮		𐱮	𐱮		𐱮 𐱮
𐱯		𐱯	𐱯		𐱯 𐱯
𐱰		𐱰	𐱰		𐱰 𐱰
𐱱		𐱱	𐱱		𐱱 𐱱
𐱲		𐱲	𐱲		𐱲 𐱲
𐱳		𐱳	𐱳		𐱳 𐱳
𐱴		𐱴	𐱴		𐱴 𐱴
𐱵		𐱵	𐱵		𐱵 𐱵
𐱶		𐱶	𐱶		𐱶 𐱶
𐱷		𐱷	𐱷		𐱷 𐱷
𐱸		𐱸	𐱸		𐱸 𐱸
𐱹		𐱹	𐱹		𐱹 𐱹
𐱺		𐱺	𐱺		𐱺 𐱺
𐱻		𐱻	𐱻		𐱻 𐱻
𐱼		𐱼	𐱼		𐱼 𐱼
𐱽		𐱽	𐱽		𐱽 𐱽
𐱾		𐱾	𐱾		𐱾 𐱾
𐱿		𐱿	𐱿		𐱿 𐱿
𐲀		𐲀	𐲀		𐲀 𐲀
𐲁		𐲁	𐲁		𐲁 𐲁
𐲂		𐲂	𐲂		𐲂 𐲂
𐲃		𐲃	𐲃		𐲃 𐲃
𐲄		𐲄	𐲄		𐲄 𐲄
𐲅		𐲅	𐲅		𐲅 𐲅
𐲆		𐲆	𐲆		𐲆 𐲆
𐲇		𐲇	𐲇		𐲇 𐲇
𐲈		𐲈	𐲈		𐲈 𐲈
𐲉		𐲉	𐲉		𐲉 𐲉
𐲊		𐲊	𐲊		𐲊 𐲊
𐲋		𐲋	𐲋		𐲋 𐲋
𐲌		𐲌	𐲌		𐲌 𐲌
𐲍		𐲍	𐲍		𐲍 𐲍
𐲎		𐲎	𐲎		𐲎 𐲎
𐲏		𐲏	𐲏		𐲏 𐲏
𐲐		𐲐	𐲐		𐲐 𐲐
𐲑		𐲑	𐲑		𐲑 𐲑
𐲒		𐲒	𐲒		𐲒 𐲒
𐲓		𐲓	𐲓		𐲓 𐲓
𐲔		𐲔	𐲔		𐲔 𐲔
𐲕		𐲕	𐲕		𐲕 𐲕
𐲖		𐲖	𐲖		𐲖 𐲖
𐲗		𐲗	𐲗		𐲗 𐲗
𐲘		𐲘	𐲘		𐲘 𐲘
𐲙		𐲙	𐲙		𐲙 𐲙
𐲚		𐲚	𐲚		𐲚 𐲚
𐲛		𐲛	𐲛		𐲛 𐲛
𐲜		𐲜	𐲜		𐲜 𐲜
𐲝		𐲝	𐲝		𐲝 𐲝
𐲞		𐲞	𐲞		𐲞 𐲞
𐲟		𐲟	𐲟		𐲟 𐲟
𐲠		𐲠	𐲠		𐲠 𐲠
𐲡		𐲡	𐲡		𐲡 𐲡
𐲢		𐲢	𐲢		𐲢 𐲢
𐲣		𐲣	𐲣		𐲣 𐲣
𐲤		𐲤	𐲤		𐲤 𐲤
𐲥		𐲥	𐲥		𐲥 𐲥
𐲦		𐲦	𐲦		𐲦 𐲦
𐲧		𐲧	𐲧		𐲧 𐲧
𐲨		𐲨	𐲨		𐲨 𐲨
𐲩		𐲩	𐲩		𐲩 𐲩
𐲪		𐲪	𐲪		𐲪 𐲪
𐲫		𐲫	𐲫		𐲫 𐲫
𐲬		𐲬	𐲬		𐲬 𐲬
𐲭		𐲭	𐲭		𐲭 𐲭
𐲮		𐲮	𐲮		𐲮 𐲮
𐲯		𐲯	𐲯		𐲯 𐲯
𐲰		𐲰	𐲰		𐲰 𐲰
𐲱		𐲱	𐲱		𐲱 𐲱
𐲲		𐲲	𐲲		𐲲 𐲲
𐲳		𐲳	𐲳		𐲳 𐲳
𐲴		𐲴	𐲴		𐲴 𐲴
𐲵		𐲵	𐲵		𐲵 𐲵
𐲶		𐲶	𐲶		𐲶 𐲶
𐲷		𐲷	𐲷		𐲷 𐲷
𐲸		𐲸	𐲸		𐲸 𐲸
𐲹		𐲹	𐲹		𐲹 𐲹
𐲺		𐲺	𐲺		𐲺 𐲺
𐲻		𐲻	𐲻		𐲻 𐲻
𐲼		𐲼	𐲼		𐲼 𐲼
𐲽		𐲽	𐲽		𐲽 𐲽
𐲾		𐲾	𐲾		𐲾 𐲾
𐲿		𐲿	𐲿		𐲿 𐲿
𐳀		𐳀	𐳀		𐳀 𐳀
𐳁		𐳁	𐳁		𐳁 𐳁
𐳂		𐳂	𐳂		𐳂 𐳂
𐳃		𐳃	𐳃		𐳃 𐳃
𐳄		𐳄	𐳄		𐳄 𐳄
𐳅		𐳅	𐳅		𐳅 𐳅
𐳆		𐳆	𐳆		𐳆 𐳆
𐳇		𐳇	𐳇		𐳇 𐳇
𐳈		𐳈	𐳈		𐳈 𐳈
𐳉		𐳉	𐳉		𐳉 𐳉
𐳊		𐳊	𐳊		𐳊 𐳊
𐳋		𐳋	𐳋		𐳋 𐳋
𐳌		𐳌	𐳌		𐳌 𐳌
𐳍		𐳍	𐳍		𐳍 𐳍
𐳎		𐳎	𐳎		𐳎 𐳎
𐳏		𐳏	𐳏		𐳏 𐳏
𐳐		𐳐	𐳐		𐳐 𐳐
𐳑		𐳑	𐳑		𐳑 𐳑
𐳒		𐳒	𐳒		𐳒 𐳒
𐳓		𐳓	𐳓		𐳓 𐳓
𐳔		𐳔	𐳔		𐳔 𐳔
𐳕		𐳕	𐳕		𐳕 𐳕
𐳖		𐳖	𐳖		𐳖 𐳖
𐳗		𐳗	𐳗		𐳗 𐳗
𐳘		𐳘	𐳘		𐳘 𐳘
𐳙		𐳙	𐳙		𐳙 𐳙
𐳚		𐳚	𐳚		𐳚 𐳚
𐳛		𐳛	𐳛		𐳛 𐳛
𐳜		𐳜	𐳜		𐳜 𐳜
𐳝		𐳝	𐳝		𐳝 𐳝
𐳞		𐳞	𐳞		𐳞 𐳞
𐳟		𐳟	𐳟		𐳟 𐳟
𐳠		𐳠	𐳠		𐳠 𐳠
𐳡		𐳡	𐳡		𐳡 𐳡
𐳢		𐳢	𐳢		𐳢 𐳢
𐳣		𐳣	𐳣		𐳣 𐳣
𐳤		𐳤	𐳤		𐳤 𐳤
𐳥		𐳥	𐳥		𐳥 𐳥
𐳦		𐳦	𐳦		𐳦 𐳦
𐳧		𐳧	𐳧		𐳧 𐳧
𐳨		𐳨	𐳨		𐳨 𐳨
𐳩		𐳩	𐳩		𐳩 𐳩
𐳪		𐳪	𐳪		𐳪 𐳪
𐳫		𐳫	𐳫		𐳫 𐳫
𐳬		𐳬	𐳬		𐳬 𐳬
𐳭		𐳭	𐳭		𐳭 𐳭
𐳮		𐳮	𐳮		𐳮 𐳮
𐳯		𐳯	𐳯		𐳯 𐳯
𐳰		𐳰	𐳰		𐳰 𐳰
𐳱		𐳱	𐳱		𐳱 𐳱
𐳲		𐳲	𐳲		𐳲 𐳲
𐳳		𐳳	𐳳		𐳳 𐳳
𐳴		𐳴	𐳴		𐳴 𐳴
𐳵		𐳵	𐳵		𐳵 𐳵
𐳶		𐳶	𐳶		𐳶 𐳶
𐳷		𐳷	𐳷		𐳷 𐳷
𐳸		𐳸	𐳸		𐳸 𐳸
𐳹		𐳹	𐳹		𐳹 𐳹
𐳺		𐳺	𐳺		𐳺 𐳺
𐳻		𐳻	𐳻		𐳻 𐳻
𐳼		𐳼	𐳼		𐳼 𐳼
𐳽		𐳽	𐳽		𐳽 𐳽
𐳾		𐳾	𐳾		𐳾 𐳾
𐳿		𐳿	𐳿		𐳿 𐳿
𐴀		𐴀	𐴀		𐴀 𐴀
𐴁		𐴁	𐴁		𐴁 𐴁

Şəkil 30. Orxon-Yenisey əlifbası

və e.ə. 490-cı ildə Marafon döyüşündən gedir başçısı Əhəmənilər nəslindən olan Tıqran idi. Qədimlərdə onların hamısını (yəni farsları və madayları) "arilər" adlandırırdılar. Hətta Afinadan, kolxidalı Medey gəldikdən sonra onlar da (yəni mediyalılar) adlarını dəyişdilər".

Göründüyü kimi, burada söhbət "maday" etnoniminin mənşəyinin müəyyən edilməsi cəhdindən irəli gəlir və Herodot onu kolxidalı Medey adlı şəxslə əlaqələndirir. Deməli, bu məlumat "maday" etnoniminin Herodot tərəfindən mənasını izahlandırmaq təşəbbüsü və xalq etimologiyasıdır. (40.s.114, 115)

I əsr müəllifi Strabon da yazır ki, Medeya Yasonla burada hakimiyyətdə olub və ona görə ölkə Midiya adlanır. (40,s.115)

Məntiq elmində yenilməz prinsipə görə, gətirilən dəlil obyektiv olmadıqda, təbii olaraq, çıxarılan nəticə də düzgün sayılmır. (40,s.115)

Madaylar mənşəli kəndlilərdən sonra Azərbaycanın ikinci dövlət qurumunun əsasını qoymuş ulu türk əcdadlarından biridir. Buna heç bir şübhə yoxdur. Midiya xalqının formalaşması prosesində madaylar başqa türk etnosları ilə qaynaqlanıb-qarışdılar. Onların varisləri indiki Azərbaycan ərazisində və İranın şimal-qərbində əhalisi türk dilində danışan Madabad, Madi, Mahnabad, Mehni (fars dilinin təsiri ilə "d" səsi "h" səsinə keçmişdir) və başqa kəndlərdə yaşamaqdadırlar. Savalandı indi əhalisi türkdilli olan Madya kəndi vardır. (40,s.115)

“Maday” əvvəlcə konkret bir tayfanın, sonra tayfa ittifaqının, daha sonra isə bu tayfa ittifaqı əsasında yaranmış dövlətin adı olmuşdur. Tayfa ittifaqı etnik mənsubiyyətə qohum tayfaların birləşməsi kimi təşəkkül tapır və birləşmə ittifaqında sayca çoxluq təşkil edən tayfanın adını daşıyır. Midiya tayfa ittifaqında aparıcı tayfa Maday idi. (40.s.115, 116)

Herodot yazır ki, Midiya tayfa ittifaqına 6 tayfa daxil idi: maq, arizant, budi, bus, paratagen və struxat. Bu tayfalardan ikisinin – arizant və struxatların İrandilli olduğunu yazmışlar. Lakin bu, düz fikir deyil, çünki müxtəlifdilli tayfalardan tayfa ittifaqı yaranmır və bu səbəbdən də tayfaların hamısının türk mənşəli olduğunu qəbul etmək düzgün qərar olardı. (40,s.116)

Maqlar elə mənşəcə mannalılardır. Assur və Urartu mənbələrində “manna”, “mana” etnonimi var, orada “mad” etnonimi qeyd edilmir, qədim fars və antik mənbələrdə isə “manna” yox, hər yerdə “maq” etnonimi vardır. E.ə. 519-cu ilə aid fars mənbələrində və e.ə. V əsrdə Herodotun əsərində “manna” etnoniminin olmamasını, adətən, belə izah edirlər ki, e.ə. VII əsr üçün mannalılar artıq İrandilli midiyalılar tərəfindən assimilyasiya edilmişdi. Lakin bu da, əslində, ola bilməzdi, çünki dövləti, paytaxtı olmuş bir xalqı təxminən yüz il müddətində bu dərəcədə əritmək olmazdı. (40,s.116)

E.ə. III-I minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində (Mannada) və daha geniş ərazidə türk etnosları yaşayırdı. (40,s.116, 117)

Maqlar – mannalılar türkdilli etnos kimi, qədim türk tarixində böyük rol oynamışlar.

Bu tarixi dövrləri araşdırıb aydınlaşdıranda məlum olur ki, madlar, mannalılar, midiyalılar və digər türk tayfaları tarixin müəyyən mərhələlərində yenə türk olaraq qalıblar. Onların Pazırık xalısı ilə əlaqəsi və yaxud adlarının tarixi müləhizələrdə qeyd olunması məhz türk mənşəli xalq olduqlarına göstərir. Çünki Altay türkləri ilə Midiya türkləri mənşəcə tarixin daha dərin qatlarında qohum etnos olmuşlar. Həmin əlaqələri tarixi faktlar möhkəm və düzgün dəlillərə söykənməklə sübut edir.

Professor Rudenko və onun sələfləri tərəfindən Pazırık xalısının Əhəmənilərə (madlar və patlar) aid olması fikrini söyləmələrinə səbəb məhz onların (madların və patların) türk mənşəli etnos olmaları idi. Hərçənd ki, Pazırık xalısının yuxarıda adları çəkilən tayfalara aid olması tam yəqinlik və inandırıcı səviyyədə deyildir.

Bu səbəbdən araşdırmamızı davam etdirərək, onu Altay tarixinə və mədəniyyətinə ən yaxın olan xalqların yaratdığı mədəniyyətlərin toxuculuq və xalçaçılıq sənəti ilə olan əlaqəsində aparmaq yetərli və düzgün olardı. Bizim eradan əvvəl Altaylarda yaşamış xalqların yaratdıqları imperiyaların və mədəniyyətlərin, demək olar ki, naxış və xalçaçılıq sənətinə də böyük təsiri olmuşdur. Bu fikirləri mükəmməl sübutlarla ortaya qoymaq üçün mütləq qədim türklərin ulu əcdadları olan hunların eramızdan 3000 il əvvəlki dövrdə yaşayışları, mədəniyyətləri, hərbi tarixi, inam və inancları ilə tanış olmaq, Pazırık xalısının nişanələrinə müəyyən bir aydınlıq gətirməklə gerçəkləşdirmək mümkündür.

İstinad edəcəyimiz tarixçilərin fikirlərinə söykənərək, hunların və onlardan törənən digər türk xalqlarının, Xəzər sahillərində yaşayan sarmatların, Qərbi Asiya və İranın şimalında məskunlaşmış massagetlərin, sakların və digər xalqların dünyagörüşlərinin, geyimlərinin, məşğuliyyət və adətlərinin, sənətkarlıqlarının xalçaçılıq sənətinə nə dərəcədə təsir etməsi sübut olunacaqdır.

Böyük Hun mədəniyyəti, tarixi bəzəndə kodlu informasiyaların Pazırık xalısında yaşaması haqqında dünyanın böyük türkşünas alimləri mükəmməl və maraqlı məlumatlar vermişlər. Hətta Pazırık xalısını “Hun xalısı” da adlandırmışlar.

Hunların hələ eramızdan 3000 il əvvəlki çağlarda Orta Asiya, Mancuriya və Çinətrafı regionların düzənlik və ovalıqlarında yaşamaları ilə diqqəti cəlb edir. Türk soylu hunlar əvvəlcə ovçuluqla, sonralar isə heyvandarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşlar. Mənşə etibarilə türk olan bu tayfalar tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində, yəni eramızdan təqribən 3000 il əvvəlki çağlarda “Hienyün” və “Hinyü” adları ilə tanınmışlar. Sonralar bu tayfaların bir-birinə qaynayıb-qarışması sayəsində türklərin ulu mədəniyyətləri tarix meydanına çıxmış və tədqiqat mənbəyinə çevrilmişdir. Onlar Orta Asiyada, Çində, bütövlükdə Avropada, habelə bütün dünyada uzun illər tarixi inkişafın gedişatına və mədəniyyətinə çox güclü təsir göstərmişlər.

Hunların mədəniyyət tarixinin Orta Asiya–Çin, Qərbi Asiya–Avropa və İran–Hind mədəniyyətlərindəki izləri bu gün müasir dövrümüzdə də aşkar görünməkdədir. Hələ təkcə türk ornament məktəblərindəki naxış bağlılıqlarını əyani şəkildə göstərsək, söylədiklərimiz artıq təsdiqlənərdi.

Nəhəng Qobi səhrasında və Böyük Sıra dağların əhatəsində yaşayan hunlar Hind–Çin ölkələrinin müasir ərazisində vaxtilə bəyliklər yaratmışlar.

Altay türkləri (hunlar) 350 il Orta Asiyada və Xəzərin şərq hissəsində, 3000 il əvvəl Çində imperiya quran hunlar "Şanyu" (Ulu xaqan) titulu türk dünyasında işlədilmişdir. Məhz həmin dövrlər (Ulu xaqan) Pazırık xalısının toxunduğu dövrlərə təsadüf edir. Hətta Çinə sirayət edən mədəniyyət və geyim formaları xalıda atlı döyüşçülərin geyimləri ilə üst-üstə düşür. Söylənilən bu fikirləri sübut edən tarixi faktları aşağıdakı kimi şərh etmək mümkündür.

Hunların meydana çıxması ilə Çində mövcud olan hərbi əlbəslərdə, döyüş taktikalarında, bəzi təsərrüfat ləvazimatlarında çox böyük islahatlar aparıldı. Belə ki, çinlilər döyüş meydanında ağır hərəkət edən cəng arabalarını atıb, çevik hərəkətli yüngül atlı dəstələr yaradı, istifadə etdikləri ayaqqabılar əvəzinə hun uzunboğaz çəkmələri geyməyi qəbul edirlər: həmçinin hunların yaratdığı bir çox bəzək əşyaları, metaldan düzəldilmiş silah və ləvazimat əşyaları Çin məişət həyat tərzində geniş yayılmışdı. Hətta eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarında Çin hökmdarı bu barədə demişdi ki, "mən hunların libaslarını geyməyi qəbul etdim. Bundan sonra saraydakı rəsmi qəbullar və mərasimlərdə bu libasların geyilməsini istəyirəm... Ailədə böyüklərə, dövlətdə isə hökmdarlara itaət edilir. Bu, çox qədim zamanlardan bu günümüzdə qədər gələn bir ənənədir. Hamıya geyinməyi əmr edirəm. İndi hun libas və silahlarını qəbul etmiş vəzir də hökmdarına üsyan etməz. Sizə yeni libaslarınızı geyməyi əmr edirəm!" (35,s.43, 57) Bu cümlələr tarixin dərin qaynaqlarından əsrləri ötürək yaşadığımız dövrə tarixçilər vasitəsilə yetişmişdir.

Göründüyü kimi, Pazırık xalısındakı türk geyim nümunələri, bəzək və məişət əşyaları min illərlə Çin mədəniyyətində öz əksini tapmışdır (şəkil 31, 32, 33).

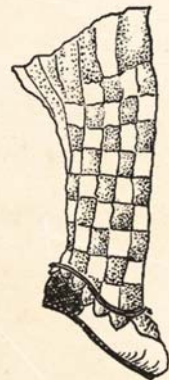
Əlbəttə, türksoylu hunların libas və silahlarının, hərbi taktikalarının, bir sıra məişət qaydalarının, hətta adət və ənənələrinin çinlilər tərəfindən qəbul edilməsi heç də təsadüfi hal deyildir. Belə ki, hunlar böyük dövlətçilik tarixinə malik olaraq, çinlilərə nisbətən həmin məsələlərdə çox irəli getmişdilər. Çin hökmdarları da qədim türklərin həyat və məişətində olan bu mütərəqqi xüsusiyyətləri görüb-götürməyə bilməzdilər.

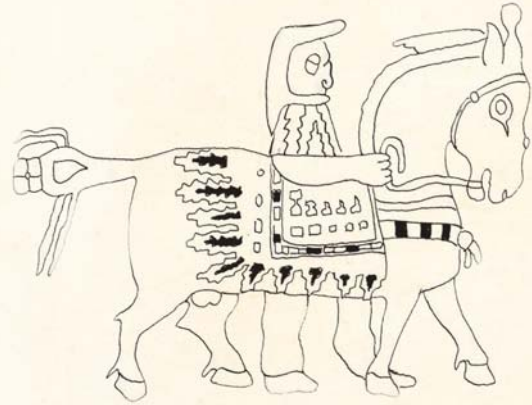
Şəkil 31. *At yəhəri*

Şəkil 32. *At yəhəri*

Şəkil 33. *Keçə corab*

Şəkil 34. Pazırık xalısındakı atlı təsviri (fragment)

Tarixin sonrakı səhifələrində isə görürük ki, Hun imperiyasının ərazisi on səkkiz milyon kvadrat kilometrə qədər uzanır. Böyük Okeandan Xəzər dənizinə, Tibetdən və Kəşmirdən Şimali Sibirə qədər olan torpaqlar bu qüdrətli xalqın yaratdığı tarixi mədəniyyətin bəhrəsindən qidalanıbdır. Məhz bu amillər, təbii olaraq, Pazırık xalısına sahib çıxmaq istəyən xalq və millətlərin sayını çoxaltmışdır.

Çin salnamələrində hunların ailə tərbiyəsi, əxlaqi xüsusiyyətləri, geyim mədəniyyətləri, atçılığın inkişafı, mifoloji inamları barədə çox maraqlı məlumatlar mövcuddur. Maraqlıdır ki, salnamələrdəki hunların xarici görünüşü Pazırık xalısındakı atlı təsvirlərinin görüntüsü ilə üst-üstə düşür. Tarixi sənədlərdə uzunboylu hunlar barədə məlumatlar verilir. Hunların boyunun 2 m və ya 2,94 m olması faktı tarixi tədqiqata aydınlıq gətirmək baxımından çox qiymətlidir (şəkil 34).

Pazırık xalısındakı atlı süvari təsvirlərinin bir-birini təqib edən düzülüşünə fikir versək görərik ki, onların boy-buxunları və hərəkətləri də fərqlidir. Atların yanında dayanmış süvarilərin hündürlüyü təqribən 2 metr və ya 2 metrdən çoxdur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Altay və Sarmat atları qamətinə görə digər at cinslərindən fərqli olmuşdur. Salnamələrdə qeyd edildiyi kimi, hun atları hündür və möhkəm ayaqlara malik olmuşdur. Hətta onların quyruqları uzun olduğu üçün düyünlənirmiş və ya lentlə bağlanmış (şəkil 35, 36).

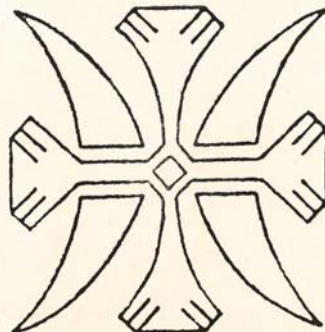
Digər tərəfdən Pazırık xalısındakı insan fiqurlarının bir-birindən fərqli olan təsvirlərini nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Həmin təsvirdə atın üstündə oturmuş süvarilər atın yanında dayanmış süvarilərdən boyca kiçik və nisbətən incədir. Bu səbəbsiz olmayan fərqləri araşdırmaq və belə bir fərqi nədən irəli gəldiyini göstərmək, doğrudan da, çətin və ciddi tədqiqə ehtiyacı olan məsələdir. Qarşımıza çıxan bu suala söykənərək, bir daha hun tarixinə və hunlardan törənən digər türkdilli xalqların həyat tərzinə yenidən nəzər salaq.

Şəkil 35. Lentlə bağlanmış at quyruğu

Şəkil 36. Düyünlənmiş at quyruğu

Şəkil 37. "Yer və Su" ruhlarını ifadə edən "Hun gülü" elementi (fragment)

Tarixi qaynaqlarda hunlardan törənmiş sarmatlar haqqında yazılır: "Onların qadınları ata minir, kişilərlə birlikdə və ya kişilərsiz döyüşə gedirdilər. Libasları da kişilərininki kimi idi. Bunun üçün qadınlara ehtiram bəslənirdi. Müxtəlif dövrlərdə türk tayfalarının bir çoxlarında bu adət var idi. Bu, daha çox matriarxat, yəni ana nəslinin bir nişanəsi kimi görünürdü. Bu adət Uzaq Şərqdəki protomonqollarda da var. Hunlar isə bu dövrü çoxdan keçmiş və ata nəslinə gəlib çatmışdılar". (35,s.105) Qeyd olunan cümlələrdən müəyyən etmək mümkündür ki, hunların da qadınlarının döyüş geyimləri kişilərin geyimlərinə uyğun olmuşdur. Xatırlanan tarixi fakta istinad etsək görərik ki, Pazırık xalısında at üstündəki süvari, bəlkə də, hun qadınının təsviridir. Çünki xalıdakı süvarilərin təsviri, demək olar ki, araşdırdığımız izahlara müəyyən mənada uyğundur. Tarixdə qadınla kişinin döyüşə və ya hər hansı bir yürüşə birgə getməsi daha çox hun və Altay türklərinə məxsusdur. Xalıdakı bəzi naxış və detalların Çin ərazisində metaldan düzəldilmiş əşyalarda da rast gəlinməsi heç də təsadüfi deyildir.

İsa peyğəmbərin anadan olmasından 1500 il əvvəlki dövrə aid məlumatlar haqqında qəti fikir söyləmək çox çətin olsa da, bu mərhələ barədə müəyyən tarixi faktlar mövcuddur. Çində olan Altay əsərlərinin mövcudluğunun da səbəbləri vardır. Çinin daxilindəki Altay tayfalarını bir kənara qoysaq görərik ki, Çinin böyük mərkəzlərində də bu əsərlərə rast gəlinir. Bu sətirlər bizim üçün məhz bu mənada xüsusi əhəmiyyət daşıyır: "Hsia sülaləsinin comərdliyi çağlarında təzə yaranan ellərin rəhbərləri çox uzaqlardan orijinal metaldan düzəldilmiş əşyalar göndərdilər. Bunlardan üçayaqlı qablar dövlət rəmzi idi. Həmin qablar buradan Şanq sülaləsinə və oradan da Cou sülaləsinin paytaxtına keçmişdi. Görünür, Altay bürünc əsərlərinin Çinə getməsinin müəyyən səbəbləri vardır, çünki Çinin şimalında bürünc metal yox idi. Buna görə Altay əsərləri tamamilə təqlid edilmiş hesab olunmalı idi. Daha şərqdə yaranan Şanq sülaləsində isə Cənubi Çindən gələn metallarla birlikdə, yerli motivlər də yayılmağa başlamışdı". (35,s.19)

Bu tarixi fikir məqsədli xarakter daşıdığı üçün qeyd edilir. Çünki Pazırık xalısındakı atların bəzək və yüyənlərində işlədilmiş metal elementləri, demək olar ki, həmin dövrdə Çinin şimal ərazisində yayılmışdır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, metaldan düzəldilmiş həmin detallar bəzək forması olmaqla yanaşı, həm də müəyyən ayin və kosmoqonik inanc mənasını daşıyırdı.

İsa peyğəmbərdən əvvəlki birinci minillikdə yaşamış hunların yaşam qanunlarını yaradanlar eyni zamanda əsl bilici və astronom idilər. Bu məqsədlə bir neçə min il əvvəllərə qədər onlar öz təqvimlərini də tərtib etmişlər. Hətta belə təqvimlərdə Böyük Hun xanədanlarının, cəngavərlərinin damğa və müqəddəs işarələri də təsvir edilirdi.

Şəkil 38. Pazırık xalısındakı sığınabənzər maral təsviri (fragment)

Şəkil 39. Keçə üzərində ovlanmış sığın təsviri

Şəkil 40. Ağac və dəridən hazırlanmış maral fiquru

Digər bir misalı da qeyd etməklə Pazırık xalısının açılmamış sirlərinə daha da yaxınlaşmaq mümkün olardı. Çünki hunların "Yer və Su ruhları"nın rəmzləşmiş elementləri bu xalıda təsvir edilmişdir (şəkil 37).

Türklərin "Yer və Su ruhları"na olan inancı bildiyimiz məsələlərdəndir. Yeri gəlmişkən, türklərin bu inancları miladdan 1500 il əvvəlki inanclarla qarışdırılmamalıdır. Ancaq yeri gəldikcə, Çin və türk təfəkkürünün paralel tərəflərini öyrənmək də faydalı olardı.

Çinlilərin bizim eradan əvvəlki salnamələrində hunların qoyunçuluq, keçə, dəri və toxuculuq təsərrüfatı haqqında müəyyən məlumatlar mövcuddur. Salnamədə qeyd olunur ki, hunlarda qoyunçuluqla bərabər, keçə və xalı toxumaq mədəniyyəti də inkişaf etmişdir. Yundan hazırlanmış parça və toxunma şeyləri də bunlara əlavə etmək lazımdır. Əks halda, həsir üstündə oturub ipək qumaşlar və ya donuz dərisi geyinən bir tayfa, qoyun sahibi olsa belə, "qoyunçu" ola bilməzdi. Tarixi qeydlərə istinadən demək olar ki, Asiyada və Çindəki qoyunçu tayfaların başında hunları hesab etmişlər. Artıq Hun məzarlarından çıxan yaraşıqlı keçələr, yun libaslar və xalılarının bolluğu da bu fikri möhkəmləndirir. Çin tarixçilərinin "Hunlar yun örtüklər, yun parçalar və cürbəcür keçələr ixrac edirlər" (35,s.187) söyləmələri də bundan irəli gəlir. Bu barədə bildiyimiz həqiqətlər haqqında məlumatları genişləndirmək mümkündür. Lakin tarixi bir sətrə toxunaraq qeyd edilir ki, hunların "cüeh-tuan" adlandırdıqları "təkbuynuzlu inək"lərinə gəlincə, bu heyvan, həqiqətən, üzərində dayanıləsi bir məsələdir. Klassik Çin kitablarında bu heyvan kərgədan kimi qeyd olunmuşdur. Amma hunların yaşadıkları soyuq zonalarda kərgədanın mövcudluğunu təsəvvür etmək çətindir. Bəzi alimlərin gəldiyi qənaət budur ki, bu heyvan ya maral cinsi, ya da şimal maralı olmalı idi. Onlar çinçə bu sözün "dikbuynuzlu" mənası daşdığını söyləyirlər. Şimal maralları adi maraldan və ev heyvanlarından böyükdür. Buna görə ona "çöl inəyi" adı da verilə bilərdi. (35,s.179) Bütün bunlara baxmayaraq, bu mövzunu zənginləşdirəcək artıq bir şey söyləmək mümkün deyil. Lakin Pazırık xalısında maral və ya şimal inəyi sayılan sığınabənzər maralın təsvir olunması söylənilən bütün fikirləri təsdiqləyir (şəkil 38,39,40).

Əgər tarixçilər və sənətşünaslar Pazırık xalısının Əhəməni, Midiya və ya mad və patlara mənsub olduğunu iddia edərlərsə, onda bu xalının bilavasitə onlar tərəfindən toxunduğunu da sübut edən etibarlı dəlillər göstərməlidirlər. Lakin irəli sürülən tutarlı dəlil və bənzətmələrlə bu araşdırmaya tam aydınlıq gətirə bilməmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan bəzi relyeflər tarixən Əhəməni imperiyasının ərazisi olmuş torpaqlardan çıxarılmışdır. Təəccüb doğuran fakt budur ki, qazıntılar zamanı çıxan relyeflərdəki təsvirlər eynilə Pazırık xalısındakı təsvirlərə uyğun gəlir (şəkil 41, 42).

Şəkil 41. Şışpapaqlı sak portreti

Şəkil 42. Döyüş təsvirli relyef nümunəsi

Lakin təsvirdəki süvarilərin başındakı papaqların fərqli olması ortaya qoyulan fikirləri dəyişir. Relyefdəki süvarilərin başındakı papaqlar şış papaqlardır. Tarixdə şışpapaqlılar kimi, qədim türk tayfaları arasında sakları adlandırmışlar. Ancaq saklardan başqa, qədim türk tayfaları arasında digərləri də belə papaqlardan istifadə etmişlər. Ümumilikdə, saklar, massagetlər, sarmatlar, iskitlər və digər qədim türk tayfalarının çox zəngin və müxtəlif baş geyimi tarixinə malik olduqları məlumdur.

Bu barədə daha geniş bilgiləri yunan və Roma qaynaqlarının miladdan öncəki yüzilliklərdə Orta və Qərbi Asiya haqqında verdiyi məlumatlarda tapa bilərik. Lakin digər qaynaqlar Çin tarixinin səhifələrindədir. Çin qaynaqları isə daha səhih sayıla bilər, çünki Çin onları ordu üçün hazırlanmış rəportlardan yaranmışdır. Çin tarixində deyilir: "Hunlar yüeciləri məğlub etmiş və yüecilər də qərbə doğru köçmək məcburiyyətində qalmışdılar. Yüecilər də qərbə köçərkən İssık-göl zonasında qarşılarına çıxan Saka tayfasını məğlub etmiş və onları qərbə doğru sıxışdırmışlar". (35,s.101)

"Hunlar Böyük yüeciləri məğlub etdikləri vaxt Böyük yüecilər qərbə getmiş və Ta-hsianı (yəni Baktəriyanı) ələ keçirmişlər. Sai-vanqlar (yəni saklar) da cənubda Çi-pini (yəni Kəşmiri) aldılar". (35,s.101)

Saklar Çin tarixində əvvəllər "sai" və "sai-vanq" deyər adlandırılırdı (aşağıda hər iki etnik sözün ayrı-ayrı xalqları tanıda biləcəkləri üzərində xüsusi dayanacağıq). Başqa bir Çin qaynağında isə həm "sai", həm də "sai-vanq" yanaşı görünməkdədir: "Bura isə əvvəllər sailərin məskəni idi. Böyük yüecilər qərbə doğru gəlib, sai-vanqları məğlub etdilər. Sai-vanqlar da cənuba gedib, Hsien-tuuya (yəni Hindistana) endilər. Böyük yüecilər isə onların yerlərində yaşadılar". (35,s.101)

"Saka" adını daşıyan tayfalar haqqında yunan və İran qaynaqları miladdan öncə VI yüzillikdən sonra söz açmağa başlamışdır. Sakaların etdiyi köçlərə qarşı İran şahı Daranın apardığı mübarizə haqqında ilk məlumatlar məhz bu dövrdən dolayısı ilə görünməyə başlamışdır. Onlar daha əvvəllər də İran şahı Kuruşu məğlubluq uğratmış və böyük bir qüvvəyə sahib olduqlarını sübut etmişdilər. Bəzi məlumatlarda onların Fərqanə zonasında, onun dağlıq əhatəsində yaşamaları tez-tez təkrar olunmuşdur. Bəzi araşdırmalar isə sakaların Sırdəryanın arxasında da yayıla biləcəkləri ehtimalını irəli sürmüşdür. Ancaq burada bir fikir ayrılığı var və bunun üzərində dayanmaq lazımdır. Orta Asiya tarixinin inkişafına kifayət qədər nüfuz edə bilməyən iranşünaslar sakaları İranın yerli və ya çox qədim zamanlarda İranda yerləşmiş bir tayfa kimi görürlər. Bəziləri də sakaların Siciстана və digər ərazilərə Pamir yolu ilə gəldiklərini düşünmüşlər. Çin qaynaqlarındakı bu mülahizələrin bu gün artıq təsirli əhəmiyyəti qalmamışdır. Ümumiyyətlə, hind qaynaqlarında da sakaların Hindistanda miladdan öncə 150-100-cü illər arasında məskunlaşmalarına dair açıq-aydın işarələr vardır. Miladdan öncə 329-cu ildə İsgəndər Sırdərya uluslarına doğru irəliləyərkən sakalar Soqdiana və Sırdəryanın arxasında yaşayırdılar. (35,s.101, 102)

1. Sakaların qərbə köçü ancaq yüecilərin basqını ilə başlamışdı. Qaynağımızın birində sakaların Kəşmirə getmələrindən sonra baş verənlər belə şərh edilir: "Kəşmirə gedən sai-vanqlar (yəni sakalar) parçalanıb bir neçə dövlət qurdular, Su-lonun (yəni Kaşqarın) şimal-qərbindəki hsiu-hsün və cüan-tu əvvəllər Sai soyundan idi". (35,s.102)

2. Orta Asiya sakaları Qərbə və Hindistana tamamilə köçməmişdilər. Kaşqar sakaları çox geniş regionlara yayılan Orta Asiya sakalarının bir hissəsi idi. Yüecilər ilk əvvəl İssık-göl sakalarını qərbə sıxaraq, onların yerində yaşayırdılar. Bundan sonrakıları isə bir başqa qaynağımız izah edir: "Böyük yüecilər qərbə gedib Tahsiani (yəni Baktriyanı) tabelik altına aldılar". Çox dəyərli məlumatlardan anlaşılır ki, yüecilər və sakaların hamısı Qərbi Türküstanə gedə bilməmişlər. (35,s.102)

3. Herodotun qeyd etdiyi kimi, "saka" tayfa adı yunanlarda "iskit" sözü kimi geniş bir ifadədir. Çin qaynaqları da yadelli tayfaların hamısını özündə toplayan geniş adlar işlətməmiş deyildi. (35,s.102)

İranlıların kitabələrindən anlaşıldığına görə, Orta Asiya xalqlarının hamısını birdən "saka" sözü ilə tanıdırıdılar. Məsələn, Roma dövründə bu ərazi xalqlarını tanıtmək üçün "sarmat" etnik deyimi İran qaynaqlarında görünmürdü. Buna görə Xəzər dənizinin şərqindəki sarmatların İran qaynaqlarında adı çəkilən "Sak Tiqraqhauda"larla eyni olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Yenə ona görə Pamirdəki sakalar "Saka Haumarqa" adı ilə xatırlanırdı. (35,s.102, 103)

Strabon isə Sırdərya arxasındakı xalqların hamısını "sakae", yəni "saklar" adı ilə adlandırırırdı. O dövrlərdə yunanların əlində olan Soqidiananın sərhədlərini müəyyənləşdirmək istəyərkən belə deyilirdi: "Yaxart (yəni Sırdərya) Soqdiana ilə köçəriləri bir-birindən ayırır." Bu köçərilər kimlər idi? Bu sualın izahını da yenə Strabon verirdi: "Orta Asiyadakı bu atlı xalqlar üçün bəzən də geniş ölçüdə "saka" yerinə "iskit" sözü işlənir." Bundan da aydın olur ki, "saka" xalq adı yalnız indo-german xalqlarını səciyyələndirən bir deyim deyildi. Bunların içində türklər və hətta monqollar da var idi. (35,s.103)

Tarixdən göründüyü kimi saklar çox geniş ərazilərdə yayılmış xalq olaraq, həm də hun mədəniyyətini də mənimsəyib özləri ilə bütün Avrasiyanın mərkəzlərinə yaymışlar. Özləri ilə mədəniyyətlərini və eyni zamanda həyat tərzlərini dünyaya yayarkən türk totemlərini də ənənəvi olaraq digər xalqların inanc mənşəyinə qoşmuşlar. Saklar haqqında tarixi məlumatları izah etməklə bir daha başa düşürük ki, tarix xalqların müəyyən ərazilərə yayılması ilə bərabər, həm də mədəniyyət sistemlərinin təkmilləşdirilərək yayılması deməkdir. Pazırık xalısındakı elementlərin türkdilli xalqların mədəni irsində bu günə kimi yaşaması heç də təsadüfi deyildir. Biz bu müqayisələri əyani olaraq xalçaçılıq sənətində açıq-aydın görürük (şəkil 43a, b., 44, 45, 46, 47, 48).

Bolluq və gücü ifadə edən **"Qoşqu"** və ya **"Kotan"** adlı element

"Yer və Su" ruhlarını və kosmoqonik ünsürləri ifadə edən **"Ulduz"** və ya **"Hun gülü"** adlı tayfa elementi

Güc və coşqun ehtiras rəmzlərini ifadə edən **"Qoç buynuzu"** və ya **"Qoşa"** adlı element

Şəkil 43 a. Pazırık xalısından fraqment

Şəkil 43 b. "Malıbəyli" adlanan Azərbaycan xalçası

Şəkil 44. "Pirəbədil" adlanan Azərbaycan xalçası

Şəkil 45. "Yomut" adlanan türkmən xalçası

Şəkil 46. "Muğan – Şahsevən" adlanan Azərbaycan xalçası

Şəkil 47. "Anadolu" adlanan Türkiyə xalçası

"Torpaq nəzarliyi", "Köşək gözü"
və ya "Qoşa buynuz" adlı
qoruyucu element

"Topa ulduz" motivi ilə tərtib
olunmuş "Öz" damğası və ya
"Qarmaqlı" adlı element

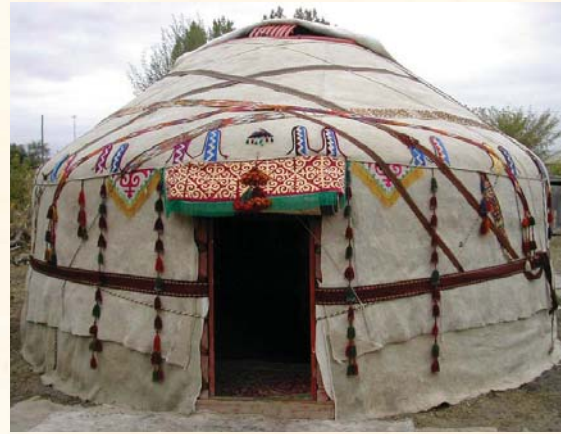
"Salxım" və ya "Həyat ağacı"
adlı element

Çıraq və ya qüdrəti ifadə edən
"Düzümlü buynuz" adlı element

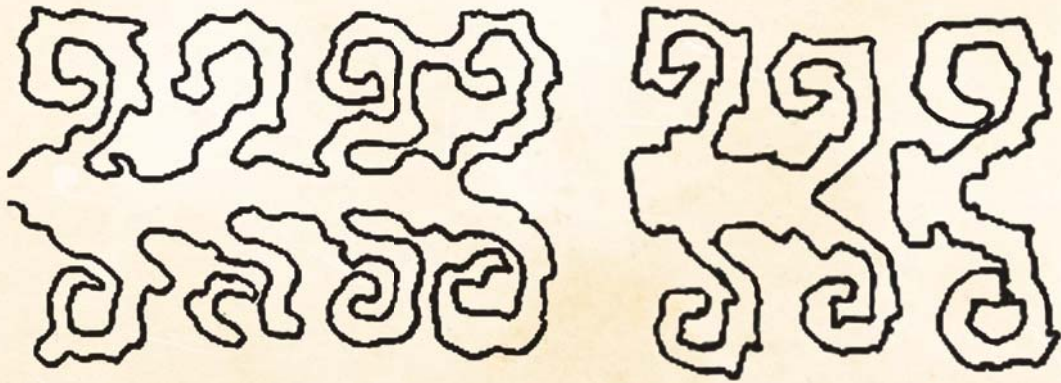
Şəkil 48. "Qaraçöp" adlanan Azərbaycan xalçası

Şəkil 49. Qapısı gündoğana açılan çadır

Şəkil 50. Qapısı gündoğana açılan yurta

Şəkil 51. Oxşar, lakin müxtəlif mənalar daşıyan "Buruq" və "Ağac" adlı qoç buynuzları

Xalıdakı elementlərdən başqa, təbiət və məişət əşyalarının da araşdırılması bəzi həqiqətlərin açılmasına yardım edir. Eyni zamanda həmin xalqın hansı ənənələr çərçivəsində yaşadığı anlaşılır. Bu barədə qədim hunların inanc, əfsanə və həyat tərzlərinə aid Çin mənbələrində olan tarixi faktlar kifayət qədərdir.

Çin mənbələrində yazılır: "Onlar yaxşı at minir, yaxşı yay çəkirlər, bir ip bağlanmış oxlar atırlar, ov ovlayırlar və sürülərini otarmaq üçün köçəri həyat sürürlər. Üstü qübbə ilə örtülmüş çadırları vardır. Çadırlarının qapıları isə şərqə, yəni günəşin doğduğu səmtədir". (35,s.177) Xalıdakı atlı süvarilərin düzülüş istiqamətlərinə nəzər salsaq görərik ki, yuxarıda xatırlanan çadırların istiqaməti ilə üst-üstə düşür (şəkil 49, 50).

Digər fikirlər də məsələyə aydınlıq gətirmək üçün yardımçı ola bilər: "Azuqələri ətlə mayalanmış süd – qımızdır. Geyimləri isə qıldan və tükəndən toxunur, onlara yüksək toxuculuq mədəniyyəti məxsusdur"; (35,s.178) "Hunlar at üstündə dördnala çaparkən belə, ox ata və yay çəkə bilirlər. Hunlar nə külək, nə yağış, nə aclıq, nə də susuzluqdan qorxarlar". (35,s.178) Bu kimi tarixi fikirlərin sayını çoxaltmaq mümkündür, lakin deyilən fikirlər araşdırılan məsələnin həllinə mükəmməl və yekun yəqinlik gətirmək üçün kifayət deyildir.

Pazırık xalısındakı digər təsvirlər də çox maraqlı tarixi mülahizələr söyləməyə əsas verir, eyni zamanda onların araşdırılması üçün çox geniş meydan açır.

Xalıdakı at təsvirlərinin üstündəki xalçacıqlara diqqət etsək, onların üzərindəki elementlər və qoç buynuzlarına oxşar müxtəlif formalar diqqətimizi cəlb edəcəkdir (şəkil 51).

Bu cəlbedici elementlər və onların "qoyun – qoç" totemi kimi, hunların həyat tərzinə nə kimi təsir göstərməsi, yəqin ki, maraq doğurmaya bilməz. Hunların qoyun və qoyunçuluqla bağlı olan münasibətləri Çin salnamələrində, demək olar ki, müxtəlif tarixi dövrlərə işarə edilərək, toplanmışdır. Hətta professor Eberhard kimi böyük tarixçi alim Asiyada və Çindəki qoyunçu tayfaların başında hunların dayandığını hesab etmişdir. Çin salnamələrində isə belə yazılırdı ki, Turfan xalqı qoyun sürülərini və atlarını qorumaq üçün Tanrı dağlarının ətrafına toplanırdılar. (35,s.187, 188) Qoyunçuluqda üçüncü yeri isə Şimali Tibet mədəniyyəti tuturdu. Bu, Sarı çay dolanbaclarının içləri ilə Alaşan səhralarının ortalarına doğru uzanırdı. Hunlar da qonşu dolanbacların içlərinə doğru enib, tibetlilərlə tayfa birləşməsinə meydana gətirmişdilər. Sonradan protomonqol tayfaları da cənuba doğru enməyə başladılar. Daha sonra isə Tibet və protomonqol tayfaları tədricən qarışdılar. Beləliklə, tuyu-hunlar kimi bəzi yeni tayfa qrupları meydana gəldi. Bu zonalarda xüsusilə "qoyuna səcdə" inamı var idi. (35,s.188)

Şimaldakı türklərin məzarlarında da bəzi qoyun heykəllərinin mövcudluğu məlum idi. Qaynaqlarda qırğız türklərinin "sarı qoyun"larından söz açırdılar. Bunlar çöl qoyunu da ola bilərdi. (35,s.188)

Məlum olduğu kimi, qırğız mədəniyyətində "qurd – ata" əvəzinə, "inək (sığır) – ata" toteminə də inanılırdı. Çünki bu zonada müxtəlif türk tayfalarının mədəni təsirlərinin üst-üstə toplanması mövcud idi. Bu baxımdan buraya mədəniyyət toplusuqlarını və "qoyuna səcdə" inamını da əlavə edə bilərik. Burada geyim mədəniyyəti dairəsində "əhali keçə papaq, varlılar isə xəz papaq qoyardılar". Keçə çadırlar və keçə evli arabalar yalnız hunlar, göytürklər və vusunlar kimi Tanrı dağlarında yaşayan qədim tayfalarda müşahidə edilirdi. (35,s.188)

Qoyun və maral sümükləri ilə fal açma kimi adət qədim Orta Asiyada Çingiz xan dövrü monqollarında çox geniş yayılmışdı. Atilla da döyüşə başlamazdan öncə qoyun sümüyünü yandıraraq fəla baxdırarmış. Çox maraqlıdır, niyə başqa heyvan deyil, məhz qoyun və maral sümüyü ilə fəla baxılırdı? Bu da hər halda, heyvandarlıq mədəniyyətinin bir ənənəsidir. (35,s.189)

Əlaqələndirici misalların sayını bir qədər də çoxaltmaq mümkündür, lakin Pazırık xalısının sirlərini açmaq üçün sadalanan tarixi sübutlar bir daha bu sənət əsərinin möhkəm tellərlə tarixə bağlı olduğunu aydınlaşdırır. Bu bağlılıq isə zamanın axarında türklərin başqa-başqa adlanmalarla (mad, sak, iskit, hun, oğuz... və s.) müxtəlif dövrlərdə (e.ə. ... VII, VI, V, IV... və s.), müxtəlif coğrafiyalarda (Midiya, Muğan, Altay, Xorasan, Azərbaycan, Anadolu ... və s.) və müxtəlif inanclarda bir-birinə sarmaşan əzəmətli tarixidir.

Pazırık xalısında arayıb-araşdırmaq istədiyimiz insanlıq tarixinə bağlıdır və bütün hallarda öyrənilmək üçün zəngin mənbədir, kodlaşmış kitabədir. Bu xalça kitabəsini qocaman təbiət öz qoynunda qoruyaraq, yenidən onu yaradanların sələflərinə bəxş etmişdir...

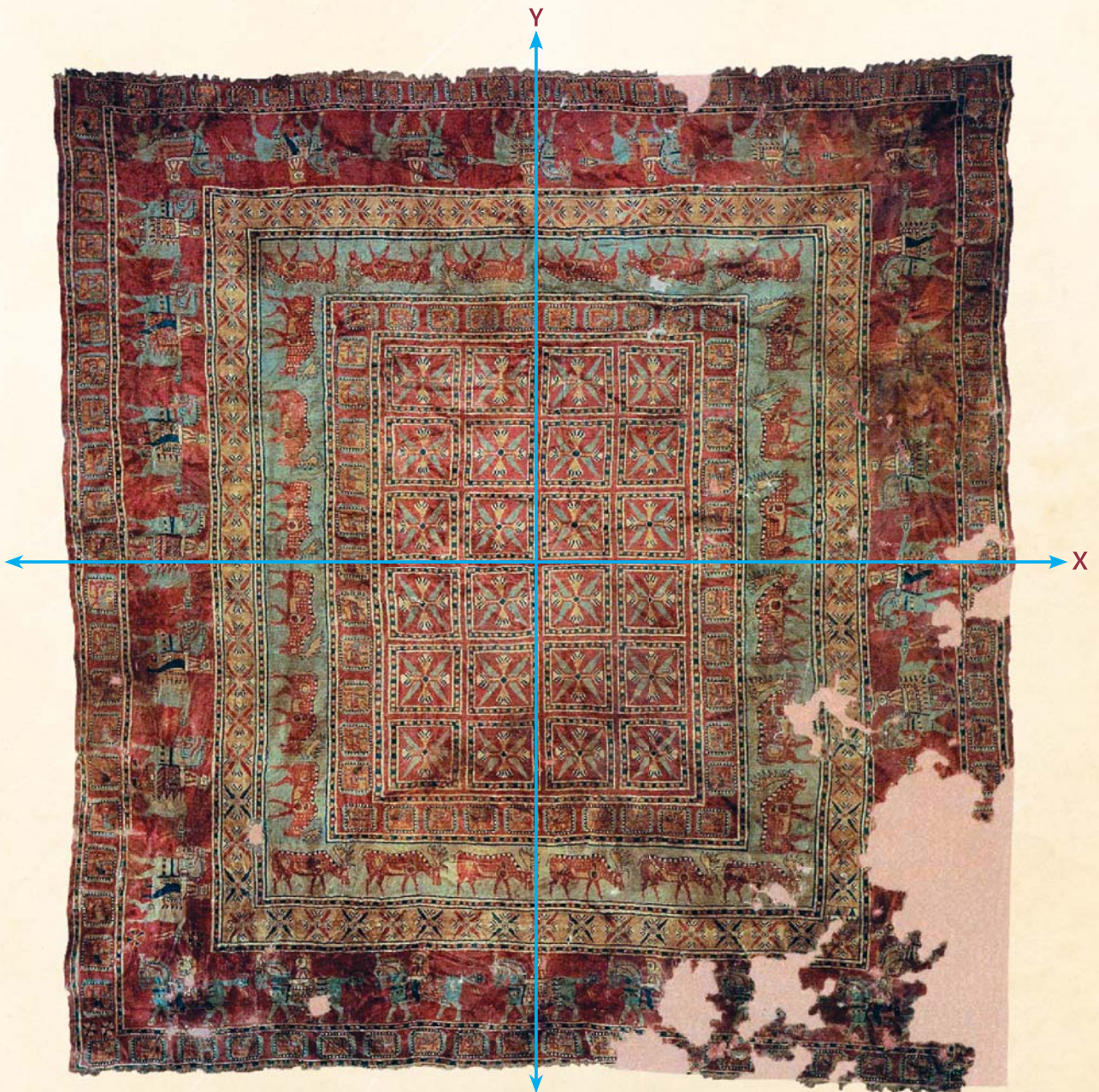

III HİSSƏ

Pazırık xalısının kompozisiya quruluşu

Kompozisiya baxımından Pazırk xalısı mürəkkəb quruluşa malik olan xalılardan sayıla bilər. Ölçüsünə görə azacıq düzbucaqlı olan xalının eni hündürlüyündən 17 sm azdır. Müstəvi üzərində baxılma vəziyyəti bir qədər hündürlüyü ilə nəzərə çarpır, çünki xalı toxunarkən elə bu istiqamətdə toxunmuşdur. Lakin kompozisiya quruluşunun çoxtərəfli olması onun hər tərəfdən baxılmasına imkan yaradır. Xalının hər bir tərəfi sanki başlanğıc istiqamətidir, amma ilk baxışdan yaranan bu təəssürata kompozisiyanın kosmoqonik düşüncə əsasları üzərində qurulması mane olur. Məhz kosmoqonik əsaslar kompozisiya quruluşunun mürəkkəbliyinə dəlalət edir.

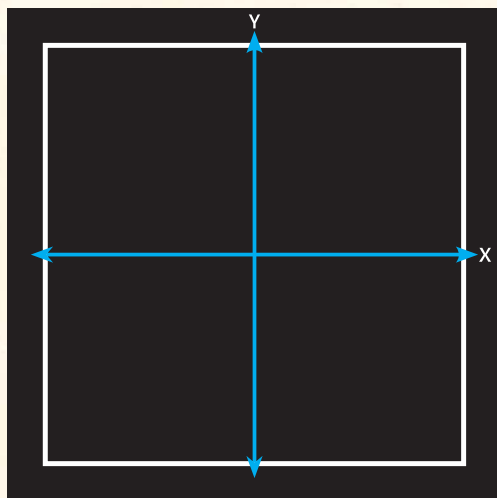

Şəkil 52. Xalının kompozisiyasının mərkəzi x-y oxları

Kompozisiya iki böyük hissədən – ara sahədən və haşiyə zolaqlarından təşkil edilərək qurulmuşdur. Ölçü, yəni xalının formatının həlli, en ölçüsünün 3-ə bölünməsi əsasında layihələnməmişdir. Burada xalının en ölçüsünün 3-ə bölünərək alınan ölçüsünün üçdə biri ara sahə hissəsini yaradıbdır. Kompozisiya quruluşuna görə ara sahə xalının ümumi həcmnin yeddiddə bir hissəsini təşkil edir. Bu cür kompozisiya quruluşuna xalça kompozisiyaları arasında nadir hallarda rast gəlmək olur. Bu baxımdan Pazırık xalısı qeyri-adi kompozisiya quruluşuna malik olub dünyanın ən qədim xalısı sayıla bilər. Müasir dövrdə xalça kompozisiyalarının iyirmi səkkiz struktur quruluş əsasında qurulduğunu nəzərə alsaq görərik ki, 2500-3000 il bundan əvvəl Pazırık xalısının layihəsini hazırlayan sənətkarlar sanki bu quruluş metodlarının əsasını qoymuşlar. Kompozisiyanın təhlili zamanı biz bu fikrin açıq-aydın sübutuna varacağıq.

Pazırık xalısının quruluşu onun mərkəzindən başlayaraq, istiqamətlənən x-y oxları əsasında tərtiblənməmiş şəkildə qurularaq baxılma həddinə çatdırılmışdır. Bu oxlar xalının ara sahəsi ilə haşiyə zolaqlarının vəhdətdə görünməsinə tarazlaşdırıcı köklü bir bünövrədir (şəkil 52).

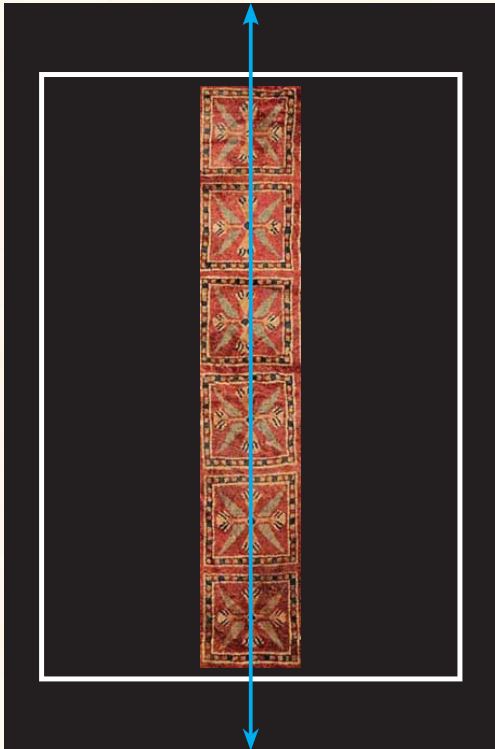
Belə ki, bu köklü bünövrə təsvir olunanların və qurulan bütün kompozisiyaların əsasını təşkil edir (şəkil 53). Pazırık xalısındakı ara sahənin kompozisiyasını "qoşa göl" kompozisiyası da adlandırmaq olar. Halbuki ilk baxışdan burada "göl"dən heç əsər-əlamət nəzərə çarpmır, lakin "qoşa göl" kompozisiyasının qurulma xətlərinin bünövrəsini ara sahədə görməmək mümkün deyil (şəkil 54). Ara sahənin müstəvisi üzərində şaquli istiqamətdə paralel olan dörd ox, kvadrat formasında olan kiçikhəcmli gölcüklərin hər birinin yerləşməsinin əsasını təşkil edərək yaranmışdır. "Tək göl" və "qoşa göl" kompozisiyalarının quruluşu və onları fərqləndirən cəhətləri göstərmək bu təhlilə daha geniş mənada aydınlıq gətirə bilər. "Tək göl" kompozisiyasını ara sahədə qurmaq üçün həmin ara sahənin müstəvisindən şaquli və ya üfüqi istiqamətdə yalnız bir oxun çəkilməsi kifayət edir ki, bu da kompozisiyanın əsas ana xətti olur. Bu zaman yalnız həmin xətt boyunca müxtəlif formalı istənilən kiçik və ya böyük həcmli göllərin düzülməsi ara sahədə "tək göl" kompozisiyanın yaranmasına imkan yaradır. Kompozisiyada təsvir olunan göllərin hər birinin mərkəz xətti ara sahənin mərkəzi xətti ilə üst-üstə düşərsə, belə kompozisiyalara "tək göl" kompozisiyası deyilir (şəkil 55 a, b). "Tək göl" kompozisiyası ara sahədə yalnız bir ox üzərində qurulur.

Şəkil 53. Ara sahədə ölçüyə görə istiqamətlənən mərkəzi x-y oxları

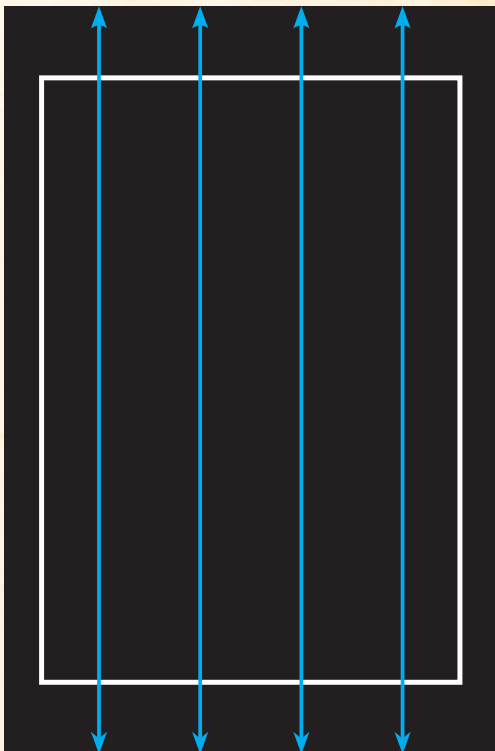
Şəkil 54. Pazırık xalısının ara sahəsində şaquli qurulma oxları

Şəkil 55 a. Ara sahədə "tək göl"
kompozisiyasının qurulma oxu

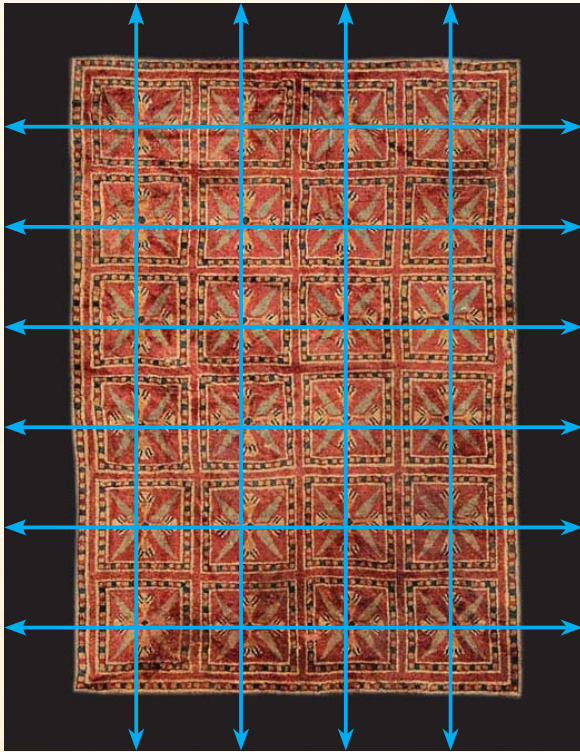
Şəkil 55 b. "Tək göl" kompozisiya quruluşlu
"Qazax" adlanan Azərbaycan xalçası

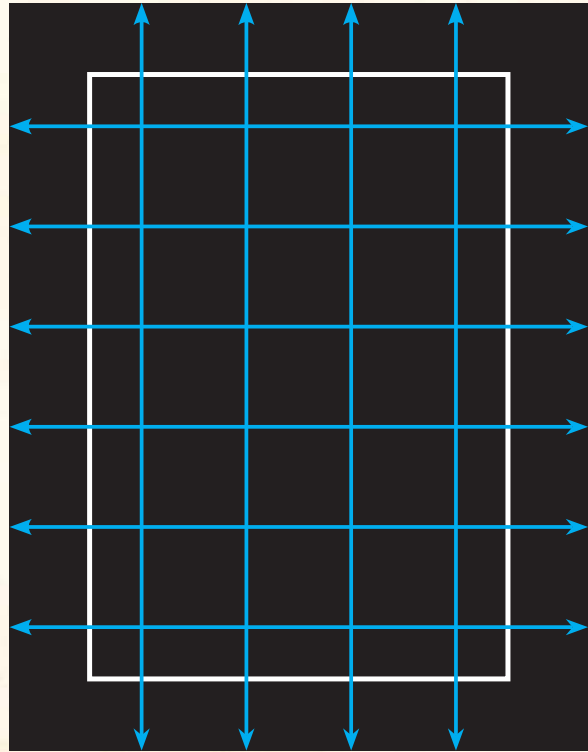
Şəkil 56 a. Ara sahədə "qoşa göl"
kompozisiyasının şaquli qurulma oxları

Şəkil 56 b. "Qoşa göl" kompozisiya quruluşlu
"Bakı" adlanan Azərbaycan xalçası

Şəkil 57 a. Pazırık xalısının ara sahəsində şaquli və üfüqi istiqamətlərdə kəsişən qurulma oxları

Şəkil 57 b. Ara sahədə şaquli və üfüqi istiqamətlərdə kəsişən qurulma oxları

Şəkil 57 c. Ara sahəsi şaquli və üfüqi oxların kəsişməsi ilə qurulan türkmən xalçası

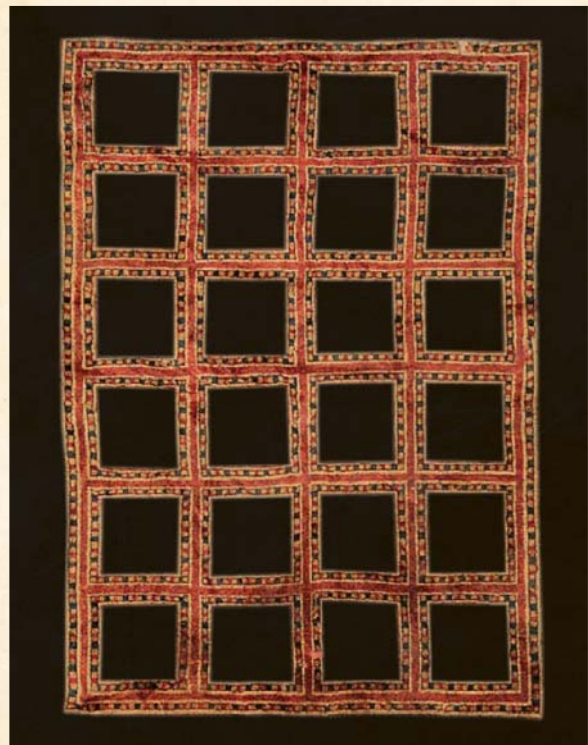
“Qoşa göl” kompozisiyası isə “tək göl” kompozisiyasından fərqli olaraq, ara sahədə paralel iki və ikidən artıq olan şaquli və ya üfüqi xətlərdən təşkil olunur. Bu halda həmin xətlərin hər biri ara sahədə müstəqil olaraq göllərin düzlüş mərkəzi kimi iştirak edir (şəkil 56 a, b). Fərqli cəhətlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və eyni zamanda oxşarlıqları da vardır. Amma hər bir sadalanan kompozisiya özünəməxsus struktur quruluşa və müəyyən olunmuş motivlərə əsaslanaraq qurulur.

Pazırık xalısının ara sahəsinə nəzər saldıqda görürük ki, kvadrat formasında olan gölcüklərin tərtibi, sanki “qoşa göl” kompozisiyasının struktur quruluşu əsasında qurulmuşdur, lakin göl kompozisiyalarından biri olan “gölbəndlik” kompozisiyasının da quruluşunu təhlil etdikdən sonra Pazırık xalısının ara sahəsinin quruluşu barəsində müəyyən fikrə gəlmək olar. Adının səslənməsindən o nəticəyə gəlmək olar ki, “gölbəndlik” kompozisiyasında göllərin hər hansı bir vasitələrlə bir-birinə bağlanması və ya bəndlənməsi nəzərdə tutulur.

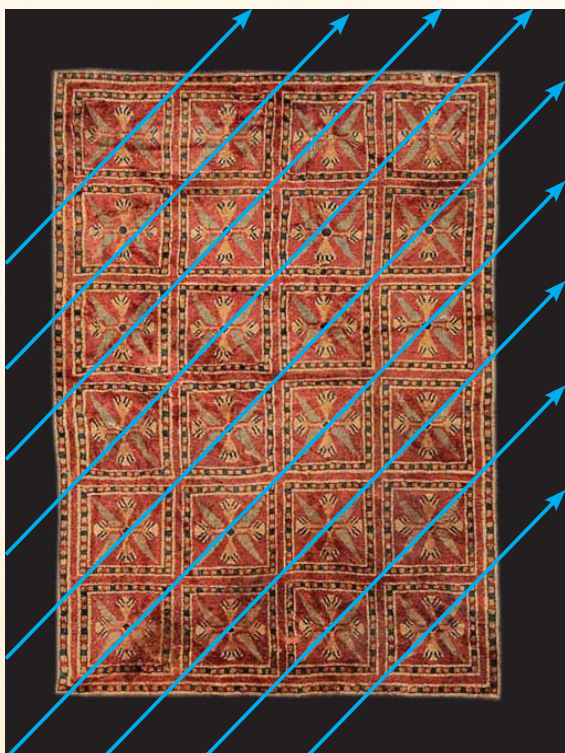
“Gölbəndlik” kompozisiyasının struktur quruluşu “qoşa göl” kompozisiyasının struktur quruluşu ilə oxşarlıq təşkil edir, lakin onların oxşarlıq təşkil etməsi ilə yanaşı, fərqli cəhətləri də vardır. Bu fərqi nədən ibarət olduğunu qeyd etmək düzgün olardı. Belə ki, hər hansı bir ara sahədə iki və ya ikidən çox olan həm şaquli, həm də üfüqi oxların kəsişmə nöqtəsi təsvir ediləcək göllərin mərkəzi olmaqla bərabər, həmin göllərin öz aralarında ifadəli boşluqlar yaratması “gölbəndlik” kompozisiyasının əsas xüsusiyyətlərindən sayıla bilər (şəkil 57 a, b, c). “İfadəli boşluqlar” nə deməkdir və Pazırık xalısı üçün bu ifadə nə dərəcədə xarakterikdir? Çox sadə quruluşa malik olan həndəsi naxışlar rəmzi işarələrə çevrilməklə, dini və mifik sistemi bioloji şəkildə özündə cəmləşdirərək vahid elementə dönür və bir-biri ilə birləşdikdən sonra ona oxşar kompozisiya vasitələrinə məxsus olan mahiyyət daşıyıcısı olur. “Gölbəndlik” kompozisiyasında göllərin birləşməsi öz görüntüsünü ifadə etmək üçün müxtəlif quruluşları ilə təzahür edərək yaranır və bu, oxşarlıq yaradan prototipə də çevrilə bilər. Xalça sənətində oxşarlıq yaradan prototip və ya elementlərin təsvirlərinin tanınması asan olmayan həqiqətdən ibarətdir. Eyni elementlərin və ya damğaların tanınan təsvirlərinin dil müxtəlifləşməsi və ya naxışın ayrı-ayrı kompozisiya quruluşlarında iştirakı onun ifadə tərzini dəyişərək, kompozisiya quruluşunun dil quruluşuna salınması ilə izah oluna bilər. Lakin bu izah yetərinə xalça qanunlarına uyğun simvol amillərinə zidd olmayaraq, xalçanın quruluş vahidləri olan element və damğalar arasında simmetriya və müvazinət üsulları ilə bağlanmalıdır. Burada təkcə elementlərin deyil, eyni zamanda bütövlükdə mövzunun kompozisiya həllinin yerləşməsi həmin elementlərin kompozisiya sistemində məxsus qarşılıqlı tamlığı ilə səciyyələnməlidir. Təbiətdə, demək olar ki, hər bir şey qarşılıqlı tamlıq əsasında qurulur. Hər halda, bütöv vahidin hissələri arasındakı ifadəli boşluqlar bir-birinə uyğun – uyarlı və düzgün qurulmalıdır. “Gölbəndlik” kompozisiyasındakı mahiyyət məhz bu sadalanan amillərlə bağlıdır. İfadəli boşluqların yaranması “gölbəndlik” kompozisiyasının əsas xüsusiyyətlərindən sayıla bilər (şəkil 58). Ona görə də Pazırık xalısının ara sahəsindəki elementlərin arasındakı ifadəli boşluğun nisbi şəkildə olması, “gölbəndlik” kompozisiyasının xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür (şəkil 59).

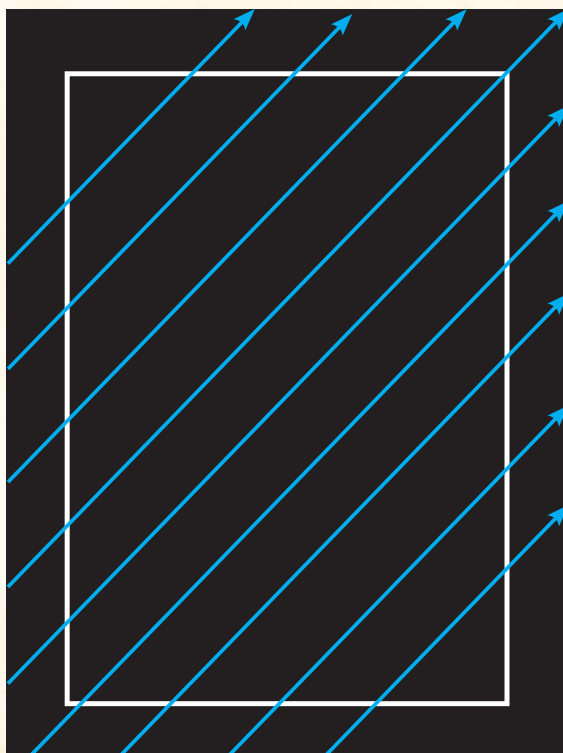
Şəkil 58. Ara sahəsində ifadəli boşluq olan “Muğan” adlı Azərbaycan xalçası

Şəkil 59. Pazırık xalısının gölcükləri arasındakı naxışsız ifadəli boşluqlar

Şəkil 60 a. Pazırık xalısının ara sahəsində soldan-sağa istiqamətlənən diaqonal qurulma oxları

Şəkil 60 b. Ara sahədə soldan-sağa istiqamətlənən diaqonal qurulma oxları

Şəkil 61. Soldan-sağa istiqamətlənmiş diaqonal ara sahə kompozisiyası

Xalının ara sahəsinin sadə görüntüsü sanki araşdırmanın bir neçə fikirlə tamamlanacağına inam yaradır, lakin kompozisiyanın görünməyən tərəfləri və onun struktur quruluşundakı mürəkkəbliklər buna imkan vermir. Çoxtərəfli təhlil digər xalça kompozisiyalarının struktur quruluşunun Pazırık xalçasındakı cizgilərini sanki göz önündə canlandırır. Bu da bəzi qurulma sxemlərinin Pazırık xalısının kompozisiyasında aşkar edilməsinə şərait yaradır.

Bundan başqa, xalının ara sahəsində digər kompozisiya sistemləri də mövcuddur. Əgər xalının mərkəzindəki elementlərin diaqonal düzlüşünə diqqət etsək görərik ki, bu düzlüş müəyyən sistem üzrə tərtib edilmişdir. Sol tərəfdə ara sahənin aşağı hissəsindən yuxarıya doğru, yəni ara sahənin sağ küncünə qədər 45° bucaq altında 9 sayda paralel olan diaqonal oxlar sanki kvadrat formalı gölcüklərin düzlüş istiqamətini sistemləşdirmişdir (şəkil 60 a, b). Göstərilən sxem müasir dövrdə bir neçə kompozisiyanın qurulmasında vasitə olaraq istifadə edilir.

Şəkil 62. Ara sahəsi soldan-sağa istiqamətlənərək qurulmuş "Talış" adlı Azərbaycan xalçası

Şəkil 63. Ara sahəsi soldan-sağa istiqamətlənərək qurulmuş "Qarabağ" adlı Azərbaycan xalçası

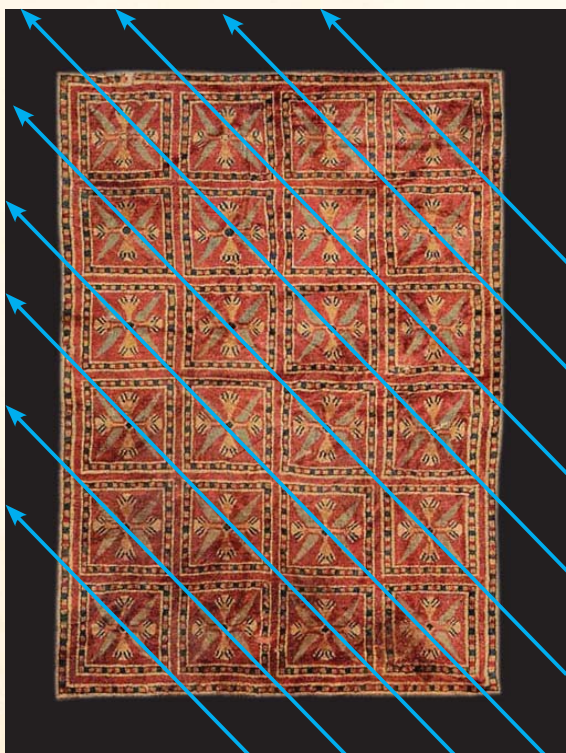
Şəkil 64. Ara sahəsi soldan-sağa istiqamətlənərək qurulmuş "Gəncə-buta" adlı Azərbaycan xalçası

Bu sxemi bir çox xalça kompozisiyalarının ara sahələrində aşkar şəkildə görməklə yanaşı, həm də diaqonal istiqamətli "tirmə" kompozisiyalarında da görmək olur (şəkil 61, 62, 63, 64).

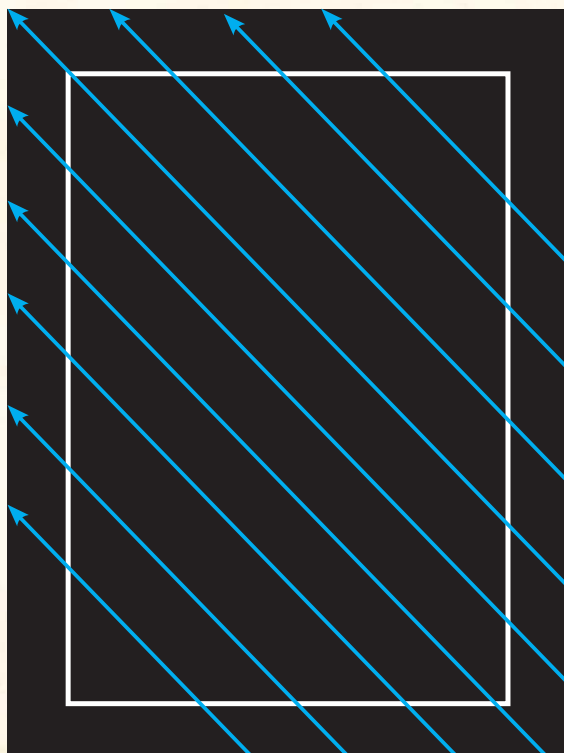
Eynilə əks tərəfdə də, yəni ara sahənin sağ küncündən 45° bucaq altında 9 sayda diaqonal paralel oxların sol küncə qədər istiqamətlənən quruluşu digər bir kompozisiya sxemi kimi də göstərilə bilər (şəkil 65 a, b, c).

Eləcə də yuxarıda sadalanan ara sahənin hər iki istiqamətə yönələn diaqonal xətlərini kəsişdirsək, digər bir yeni kompozisiya sxeminin yarandığının şahidi olacağıq.

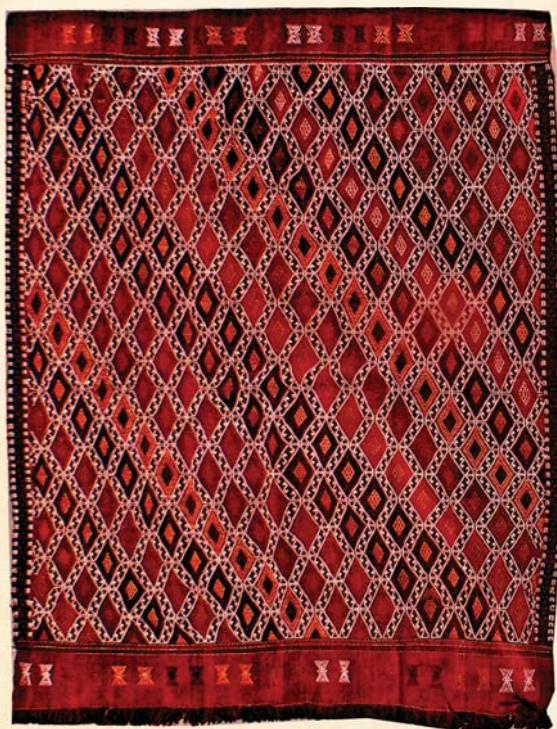
Müasir dövrdə belə quruluşlu kompozisiyaları "Bəndi-rumi", "Rombabənzər şəbəkə" və ya "Simmetriya toru" adlandırırlar (şəkil 66 a, b, c, ç). Çox qədimlərdən bəri geniş istifadə edilən bu sxem, demək olar ki, əksər xalça kompozisiyalarının quruluş bünövrəsi sayılır.

Şəkil 65 a. Pazırık xalısının ara sahəsində sağdan-sola istiqamətlənən diaqonal qurulma oxları

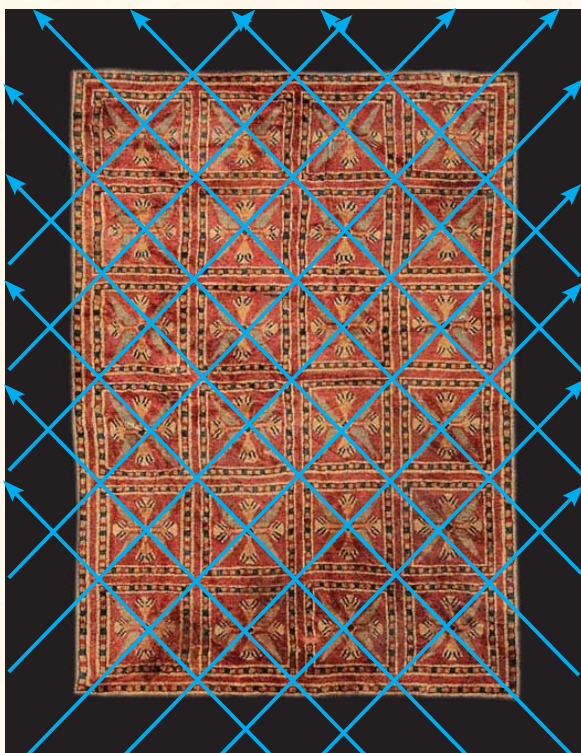
Şəkil 65 b. Ara sahədə sağdan-sola istiqamətlənən diaqonal qurulma oxları

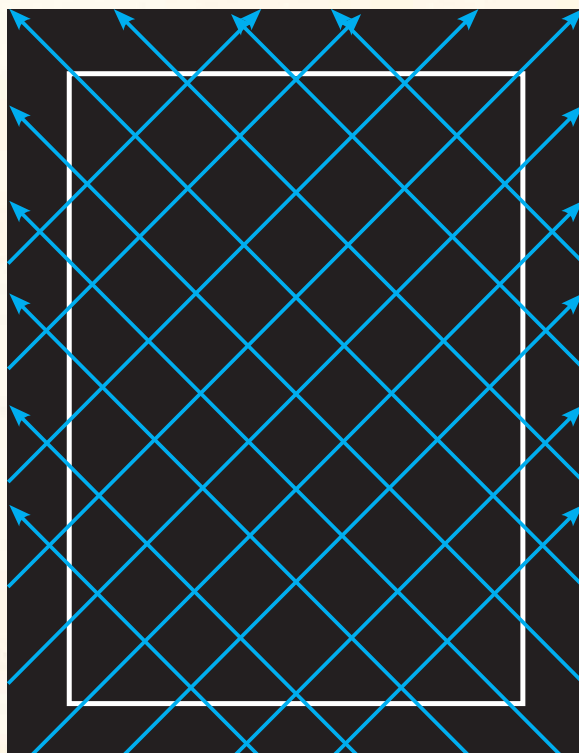
Şəkil 65 c. Ara sahəsi sağdan-sola istiqamətlənərək qurulmuş "Qarabağ" adlı zili. Azərbaycan

Təhlili davam etdirərək, bir daha xalının ara sahəsinə diqqət yetirsək, gölcüklərin üfüqi istiqamətdə olan 6 paralel ox boyunca düzülüşünün şahidi olacağıq. Çox sadə olan bu düzülüş təhlil etdiyimiz ara sahəyə məxsus olan bir quruluşa bənzəyir ki, belə quruluş əsasında da saysız-hesabsız xalça kompozisiyaları layihələndirilib toxunmuşdur (şəkil 67 a, b). Nümunə olaraq aşağıdakı xalçaların ara sahə kompozisiyalarını göstərmək olar (şəkil 68, 69, 70, 71).

Pazırık xalısının ara sahəsində üfüqi istiqamətdə qurulan paralel oxlarla şaquli istiqamətdə olan paralel oxların kəsişməsi kompozisiyada digər bir struktur quruluşun mövcudluğunu ortaya çıxarır (şəkil 72 a, b). Bu quruluş isə Pazırık xalısının ara sahəsinin kompozisiya quruluşunda ən xarakterik olan bir quruluşdur. Xalıdakı gölcüklərin məhz bu sistem əsasında qurulduğu daha inandırıcıdır. Doğrudan da, ecazkarlıq yaradan bünövrə, sadalanan quruluşların birləşməsi bu xalını heyrat qaynağına çevirməklə yanaşı, onun hər zaman maraq dairəsində qalacaq bir sənət əsəri səviyyəsinə yüksəlməsini şərtləndirmişdir (şəkil 73 a, b).

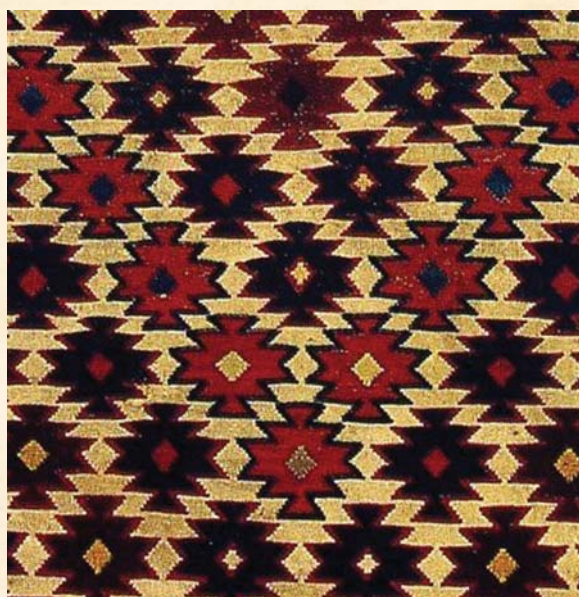
Şəkil 66 a. Pazırık xalısının ara sahəsində sağ və sol istiqamətlər üzrə kəsişən diaqonal qurulma oxları

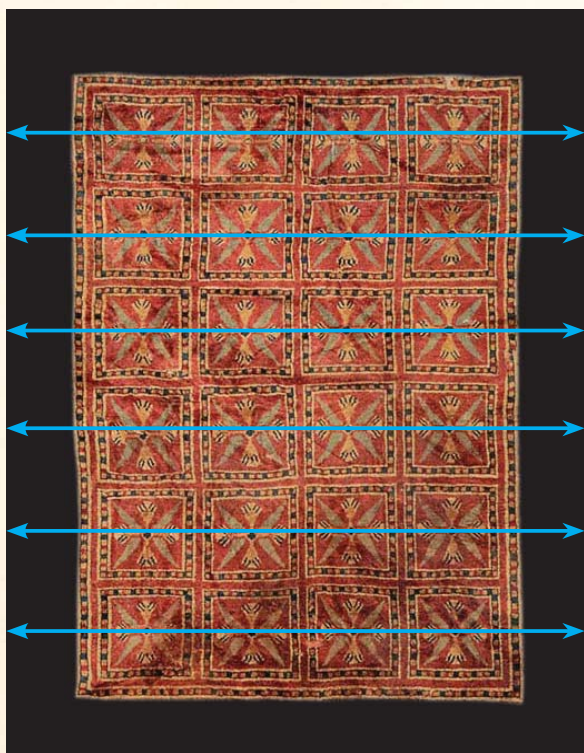
Şəkil 66 b. Ara sahədə sağ və sol istiqamətlər üzrə kəsişən diaqonal qurulma oxları

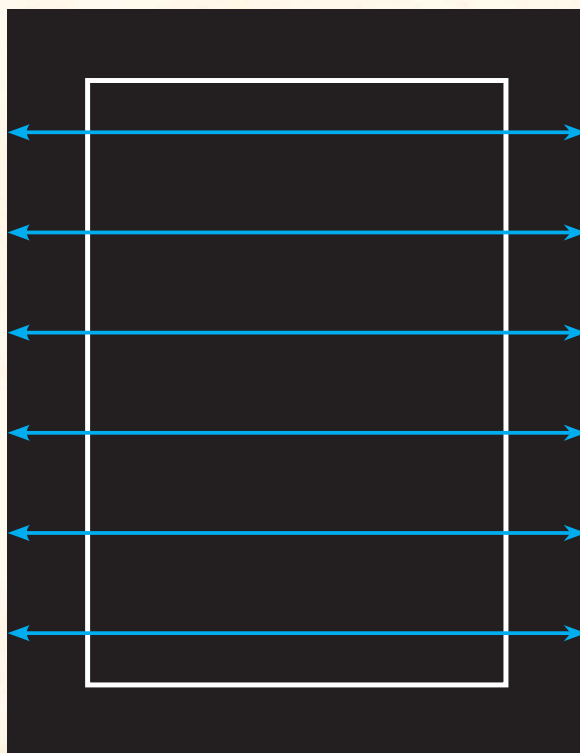
Şəkil 66 c. Ara sahəsi rombabənzər simmetriya toru sxemində qurulmuş "Qobustan" adlı Azərbaycan xalçası (fragment)

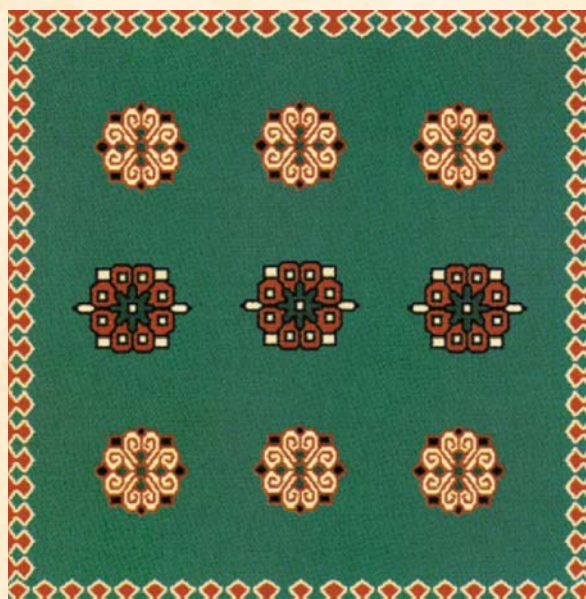
Şəkil 66 ç. Ara sahəsi rombabənzər simmetriya toru sxemində qurulmuş "Şirvan" adlı Azərbaycan kilimi (fragment)

Şəkil 67 a. Pazarık xalısının ara sahəsində üfüqi istiqamət üzrə qurulma oxları

Şəkil 67 b. Ara sahənin üfüqi istiqamət üzrə qurulma oxları

Şəkil 68. Üfüqi istiqamətli paralel oxlarla qurulmuş ara sahə kompozisiyası

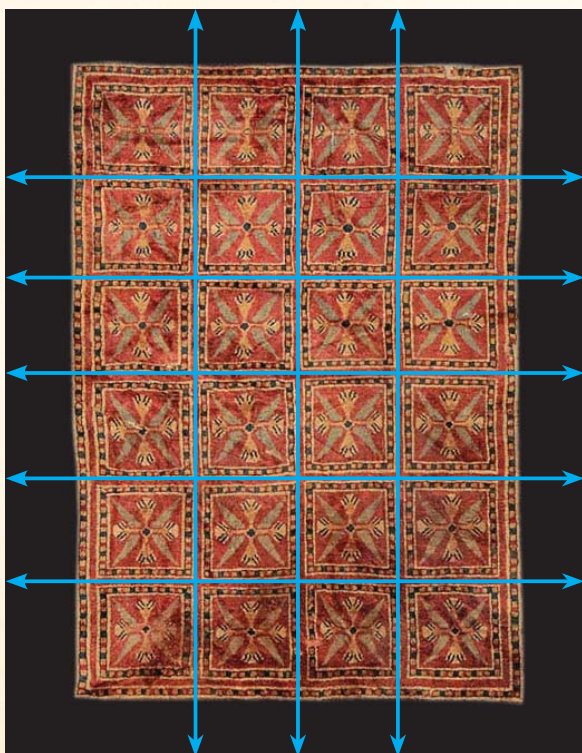
Şəkil 69. Üfüqi istiqamətli paralel oxlarla qurulmuş kilim kompozisiyası

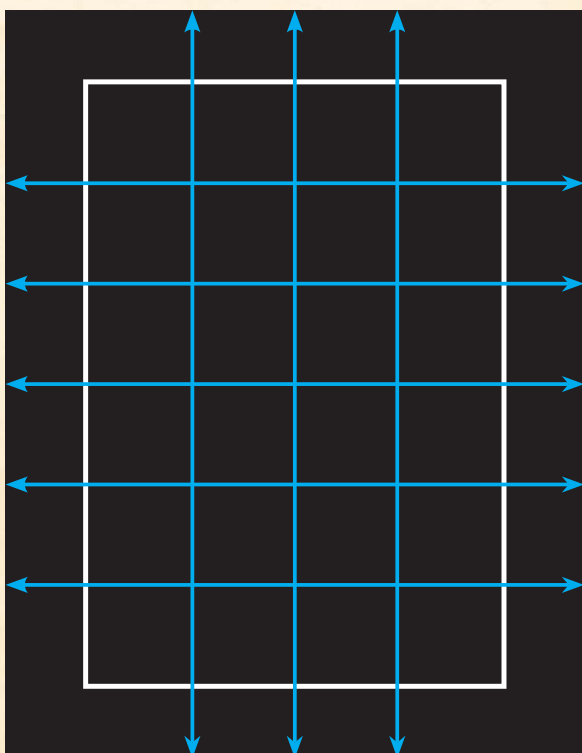
Şəkil 70. Kompozisiyası üfüqi istiqamətli paralel oxlar əsasında qurulmuş kilim. Azərbaycan (fragment)

Şəkil 71. Kompozisiyası üfüqi istiqamətli paralel oxlar əsasında qurulmuş kilim. Azərbaycan (fragment)

Şəkil 72 a. Pazırık xalısının ara sahəsində üfüqi və şaquli istiqamətlərdə kəşiyən qurulma oxları

Şəkil 72 b. Ara sahədə üfüqi və şaquli istiqamətlərdə kəşiyən qurulma oxları

Araşdırma sistem və quruluşun bu xalıdakı çoxtərəfli təhlilini ortaya qoydu. Burada aydınlaşdı ki, ümumiyyətlə, sənət üçün "quruluş" və "sistem" anlayışlarının nədən ibarət olduğunu bilmək ən başlıca məsələlərdəndir. Həm də bilmək lazımdır ki, bütünlükdə quruluş və sistem nədir və necədir.

Quruluş (struktur) – təbiət, insan, sənət və elm haqqında ümumiləşmiş ideyalarda ən çox işlədilən mənalı bir özül anlayışıdır. Düşüncəyə ölçsüz bir aydınlıq gətirən, bəşəriyyət üçün yenidən başa düşülən bu anlayışın dəqiq yaşı bilinmir. Alimlərin söylədikləri kimi, bir sıra qiymətli anlayışlarla yanaşı, onu düşüncəmizə qədim yunanlar gətirib. Bu düşüncə tərzinin əsasında dünyada görünən, duyulan mürəkkəbliklərin az sayda sadə elementlərə (atomlara) xırdalanaraq öyrənilə bilməsi inamı dururdu. Dünyadakı mürəkkəbliklər müəyyən sayda növləri olan hissələrdən müəyyən qayda ilə yaranıb. Elmin, sənətin məqsədi belə elementləri öyrənmək, açmaq və dünyanın onlardan necə təşkil olunduğunu, qurulduğunu göstərməkdir. Təbiət elementlərinin axtarılması, onun mərtəbəli quruluşunun öyrənilməsi nəticələrin obyektivliyinə gətirib çıxaran amillərdəndir. "Quruluş-qurulma" anlayışı yunanlardan çox-çox qabaqlar da mövcud idi. Ancaq yunanlarda olduğu kimi ardıcıl şəkildə təbiətin dərk edilməsinə istiqamətləndirilməmişdi. Əlbəttə, yunanlar da bu yolla təbiətin yetkin bir görüntüsünü yarada bilmədilər, ancaq təbiətin dərk edilməsində bu yolun ən düzgün yol olduğuna ölməz inam yaratdılar. Quruluş dedikdə, biz indi də nəyinsə nələrdənsə necə, nə cür qurulduğunu başa düşürük.

Riyaziyyatda mürəkkəb həqiqətlər aksiomatik həqiqətlərdən – orqanizmlərin "atomları" orqanlardan, orqanların "atomları" hüceyrələrdən, hüceyrələrin "atomları" orqanellalardan, orqanellaların "atomları" molekulyar komplekslərdən, molekulyar komplekslərin "atomları" isə molekullardan qurulur. Bir sözlə, təbiətdə hər şey mərtəbəli quruluşa malikdir və hər mərtəbənin öz "atomları" var. Hər bir mərtəbənin necə qurulduğu aydınlaşdırılarkən, onların "atomları"

Şəkil 73 a. Kəşişən paralel oxlar vasitəsilə yaranan ara sahə kompozisiyası

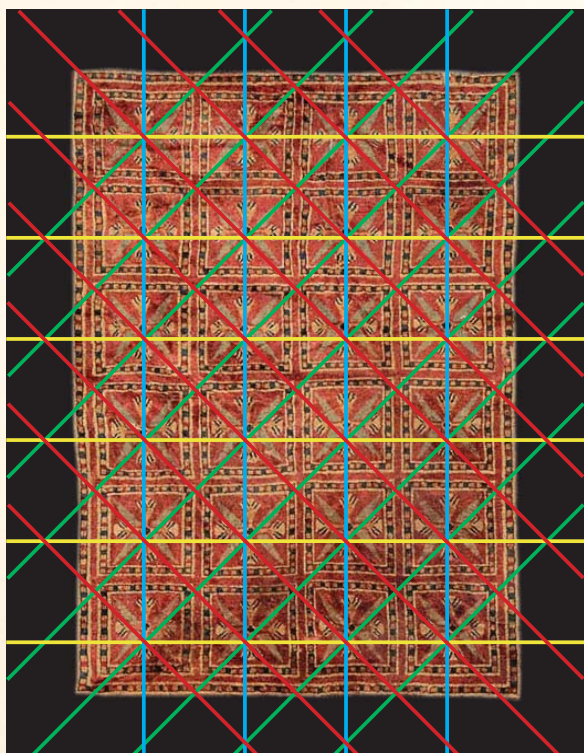

Şəkil 73 b. Kəşişən paralel oxlar vasitəsilə yaranan "Qarabağ" adlı Azərbaycan zili

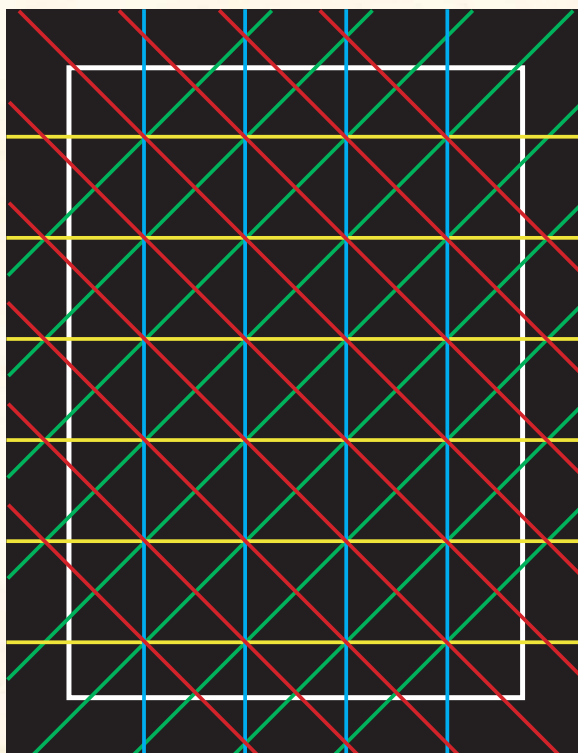
bölünməz sayılmalıdır. Yunanlar "atomların" bölünməzliyini bu mənada deyirdilər: İnsan cəmiyyətin "atomudur", söz cümlələrin "atomudur". Konkret insan da, söz də bölünə bilər, ancaq "insan" və "söz" anlayışı bölünə bilməz. Elmdə tez-tez işlədilən bir misal yada salaq: almazla qrafitin hər ikisi eyni karbon atomlarından düzəlib. Bu maddələrin xassələri isə yerlə göy qədər fərqlidir: almaz maddələrin ən sərtidir, qrafit isə əl-ayağı çirkləndirir. Bir qram almazla bir qram qrafitin qiymətində də nə qədər böyük fərq var. Bu fərq quruluşların hesabınadır. Almazda hər bir karbon atomu eyni məsafədə yerləşən dörd karbon atomu ilə qonşudur, qrafitdə isə belə deyil. Tərkibin eyniliyi ilə quruluşun müxtəlifliyi maddələr arasında çox yayılmış hadisədir. Bu hadisə yalnız maddələr arasında mı belədir? Əlbəttə, yox! (20,s.8) "Səda" sözü ilə "sədə" sözünü müqayisə etsək, görürük ki, hər ikisinin tərkibi eynidir, yalnız ikinci ilə sonuncu hərflərin yeri dəyişikdir. "Mənim vətənim", "vətənim mənim" ifadələrində sözlərin yerdəyişməsi emosional rəngin dəyişməsinə səbəb olur. Belə hallarda "qayda", "ardıcılıq" sözləri "quruluş" sözünün sinonimi kimi işlədilir. "Quruluş" daha ümumi mənada olub, onları tam əvəz edir. (20,s.7, 8)

Tərkibin eyni, quruluşların müxtəlifliyinə aid təbiətdən, ictimai aləmdən, texnikadan say-sız-hesabsız misallar gətirmək olar. Buradan çox aydın görünməlidir ki, təbiətdəki elementlərin sayının onlardan düzələn mürəkkəbliklərin sayına nisbətən çox-çox az olması tərkibdən başqa, bir də quruluş hesabınadır. Misal üçün, yalnız tərkib hesabına 5, 6, 7 kimi üç elementin ardıcıl yerləşməsindən 6 müxtəliflik alınır, ancaq quruluş hesabına müxtəlifliklərin sayı 9-dur [56, 57, 65, 75, 67, 76, 55, 66, 77]. (20,s.9)

Öyrənilən sistemin tamlığı ilə seçilə bilən təbiət parçasının necə qurulduğu müzakirə olunduqda "necəlik" adı altında "atomlar" arasında mümkün olan bütün münasibətlər nəzərdə tutulur: bir-birindən uzaqlıqları, rəng münasibətləri, zaman oxundakı yerləri və s. (20,s.9)

Şəkil 74 a. Pazırık xalısının ara sahəsində müxtəlif istiqamətlərdə kəsişən qurulma oxları

Şəkil 74 b. Ara sahədə müxtəlif istiqamətli oxların birləşməsindən yaranan sxem

Bərabərsürətli düzxətli hərəkət hadisəsinin quruluşu dedikdə, bu hadisəni təsvir etmək üçün lazım olan ən az sayda dəyişənlərin arasındakı münasibəti başa düşmək lazımdır. Hər bir riyazi asılılıq, funksiya müəyyən bir ədədlər çoxluğunun quruluşunun şəklidir. (20,s.9)

Quruluş hadisələre aid olanda çox vaxt "qanunauyğunluq" anlayışı ilə əvəz olunur. Beləliklə, quruluş təbiətin müxtəliflik yaratmaq yoludur desək, daha doğru olar. (20,s.7)

– Təbiətin müşahidə edə bildiyimiz hissəsindəki bütün maddələr müxtəlifliyi yüzə yaxın kimyəvi element atomlarından qurulub; (20,s.9)

– Kimyəvi element atomları üç elementar zərrəcikdən qurulub: elektron, proton, neytron; (20,s.8, 9)

– Bütün dillərdəki səsləri otuza yaxın səsdən qurmaq mümkündür; (20,s.9)

– Gözdə bütün rəng çalarları üç rəngin qarışığından alınır; (20,s.9)

– Yeddi səs bütün musiqi əsərlərini yazmağa bəs edir və s. (20,s.10)

Quruluş haqqında təhlil, xalıda quruluşun çoxtərəfli izahı və bu izah nəticəsində bir xalıda mürəkkəbliyin görünməyən tərəflərinin belə şəkildə sezilməsi, şübhəsiz ki, bu qədər maraq doğurmaya bilməzdi.

"Quruluş" anlayışı təbiətin müxtəliflik yaratmaq yoludursa, sistem hansı cəhətdənsə, elementlərinə görə seçilən, daxili tamlığı olan bir daşıyıcıdır. Sistemə tamlığı, seçilə bilmək qabiliyyətini verən onun daxili quruluşudur. Xəssəsi isə onun kənar təsirlərə cavabıdır. Belə bir halda təkrar olunmanı görüb, onun arxasında quruluşun varlığını duyuruq, sistemi seçə bilirik. (20,s.10)

Fikirsiz toplanmış şeylərin quruluşu olmur və belə toplu nizam ola bilməz. Təbiət sistemlərin törəməsidir. Onun canlılığının əsası nizamların daxili dinamikası, onların bir-birinə keçidi, kiçik nizamlardan böyüklərin əmələ gəlməsi və parçalanmasıdır. (20,s.10)

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az
info@eastwest.az

Buraxılışa məsul: Sevil İsmayılova
Dizayner
və səhifələyici: Kərim Məhdəvi
Redaktorlar: Qurban Təbiətoğlu
Rahilə Həsənova
Texniki redaktor: Fəridə Səmədova
Baş redaktor: Ülkər Məmmədova
Texniki direktor: Xəqani Fərzaliyev
Nəşriyyat direktoru: Kəmalə Qarayeva

Çapa imzalanmışdır: 05.11.2016. Format: 60x90 1/8. Ofset çapı
Fiziki çap vərəqi 46. Sifariş 16056. Tiraj 500

“Şərq-Qərb” ASC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.
Tel.: (+99412) 374 83 43
(+99412) 374 73 84